

ÚVOD DO STUDIA HISTORIE

FRANTIŠEK STELLNER A KOL.

KAROLINUM

Úvod do studia historie

František Stellner a kol.

Recenzovali:

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

doc. PhDr. et JUDr. Jakub Rákosník, Ph.D.

Autoři:

prof. PhDr. František Stellner, Ph.D. (vedoucí kolektivu)

PhDr. Roman Míšek, Ph.D.

doc. PhDr. Tomáš Nigrin, Ph.D.

PhDr. Radek Soběhart, Ph.D.

PhDr. Pavel Szobj, Ph.D.

Ing. Marek Vokoun, Ph.D.

Kniha vznikla na Univerzitě Karlově v rámci institucionální podpory na rozvoj výzkumné organizace – COOP (Fakulta sociálních věd) a programu Cooperatio, vědní oblasti „History“ (Filozofická fakulta).

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Redakce Dita Kříšťanová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2023

© František Stellner et al., 2023

Cover photo © František Stellner

ISBN 978-80-246-5476-8

ISBN 978-80-246-5495-9 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

„Historie je nejvážnější z bohyň. Nepohnutě a bezúplatným pohledem přehlíží hloubku věků a železnou rukou formuje bez úsměvu a bez soucitu podobu příběhu.“

(Stefan Zweig)¹

1 S. Zweig: Boj, s. 88.

OBSAH

Úvodní slovo	9
Ediční poznámka	11
I. Historie jako věda	13
I.1 Věda, výzkum, definice historie	13
I.2 Úkol, užitečnost a veřejná role historie	18
I.3 Filozofie dějin, teorie dějin, historismus	24
I.4 Stručný přehled vývoje evropské a americké historiografie	33
I.5 Stručný přehled české historiografie	48
II. Členění historie	61
II.1 Periodizace historie	61
II.2 Územní, prostorové členění historie	66
II.3 Tematické členění historie	79
III. Teorie, metodologie, metody, přístupy, tvorba odborného textu	133
III.1 Definice	133
III.2 Obecně vědní metody a „jiné“ metody	144
III.3 Historická metoda	149
III.3.1 Heuristika	149
III.3.2 Odborný text	157
III.3.3 Bibliografie	173
III.3.4 Elektronické informační zdroje	179
III.3.5 Výpisky, citace, odkazy, poznámkový aparát	185
III.3.6 Prameny	192
III.3.7 Analýza, aplikace teorie, metodologie a metod, interpretace, syntéza. ...	206
III.3.8 Struktura odborného textu	210
III.4 Metody hospodářských a sociálních dějin	214
III.5 Metody kvantitativního výzkumu	219
III.6 Biografická metoda, prosopografie	236
III.7 Komparativní a typologická metoda	243
III.8 Geografická metoda	248
III.9 Metody kvalitativního výzkumu	249
III.10 Sociologické metody	251
III.11 Paměťová studia	255
III.12 Ikonografická metoda	273
III.13 Metody historické antropologie, kulturních dějin a dějin každodennosti	275
III.14 Mikrohistorie	286
III.15 Strukturální metoda	289
III.16 Diskurzivní analýza	296
III.17 Narativní, filologická metoda	301

III.18 Genderová analýza	310
III.19 Historický materialismus.	313
III.20 Moderna, postmoderna a metody	316
IV. Historie v praxi	323
IV.1 Styl, jazyk a formální náležitosti kvalifikačních prací	323
IV.2 Ústní prezentace	328
IV.3 Etika vědecké práce	332
IV.4 Nakladatelská činnost.	335
IV.5 Popularizace a populární kultura.	338
IV.6 Komunikace ve vědě, akademická a vědecká pracoviště, stavovské organizace, bohemikální výzkum	345
IV.7 Výzkum a studium v zahraničí.	349
Autoři	353
Seznam zkratk	355
Seznam tabulek a obrázků	357
Seznam zdrojů	359
Věcný rejstřík	419

Úvodní slovo

Kniha je praktickou pomůckou určenou pro všechny zájemce o historii, zároveň je vysokoškolskou učebnicí pro bakalářské studium historie a příbuzných věd. Jako každý jiný učební text zjednodušuje problematiku, neanalyzuje, neuvádí všechny možnosti či varianty, a kompletně ani komplexně neseznamuje s problematikou historie jako vědy a jejím vývojem. Předkládá „pouze“ vhled do vybraných problémů reflektujících současný stav historiografie 21. století pro studenty, kteří se chtějí naučit psát vědecký text. Nehodlá se stát kano-nickým návodem, jak „správně“ psát historii, nýbrž je praktickým úvodem, jakýmsi rozcestníkem. Studenti a studentky se v ní seznámí s celou škálou teoretických a metodologických možností, jak uchopit určité historické téma, dostane se jim základního poučení, popisu a návodu ke psaní odborného textu, aby se cestou dalšího studia mohli detailněji připravit na psaní. V textu se proto odkazuje na vybrané příklady nejnovější odborné literatury, popularizující literatury či internetových stránek k dalšímu hlubšímu studiu. Tato kniha zprostředkovává toliko vstupní orientační informace o nesmírně komplikovaných tématech, jako je filozofie dějin, vývoj dějin, spleť mnoha podoborů, mezioborová spolupráce a dynamicky se vyvíjející teorie, metodologie a metody. Provázanost historie s jinými obory by měla vést studenty a studentky

i k seznámení s podobnými úvody do studia jiných oborů – filozofie, politologie, antropologie, sociologie, literární vědy atd.

U čtenářů a uživatelů tohoto textu se předpokládá další samostudium, vyhledávání, konfrontace s jinými učebnicemi a příručkami či konzultace s pedagogy a dalšími odborníky. Snažili jsme se o co největší míru objektivitu, neodsuzovat některé přístupy jako „zastaralé“, ani nepreferovat konkrétní teoretické a metodologické postupy. Z technických důvodů nebylo možné odkazovat na stovky, nýbrž jen desítky textů k dalšímu studiu. Uvádíme proto převážně studie v českém jazyce, v nichž však lze nalézt dostatečné množství odkazů na další publikace ve všech světových jazycích. Řídíme se příkladem přehledů ze západních univerzit, které v drtivé většině odkazují pouze na texty v národním jazyce.

Ve výkladu jsme se nemohli ubránit „nacionalismu“ a „eurocentrismu“, tedy zaměření na českou a západní historiografii. Pochopitelně si uvědomujeme, že velmi kvalitní studie vznikají též mimo Evropu a Ameriku, ale na našich vysokých školách se přece jenom většinou píší referáty a kvalifikační práce o tématech spjatých s českou či euroatlantickou oblastí. Zájemcům o jiná teritoria doporučujeme prostudovat si podobné „úvody“ týkající se dějin dalších kontinentů či zemí a oblastí.

Tato kniha vznikla jako výsledek dlouholeté vynikající spolupráce Františka Stellnera se studenty a studentkami „úvodů“ či absolventy jeho diplomového a doktorského semináře na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a dále s nejbližšími spolupracovníky z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy.

Za cenné rady děkujeme recenzentům Mileně Lenderové a Jakubovi Rákosníkovi. Za mnoho postřehů a doplnění jsme zavázáni díkem Ivetě Coufalové a za mnoho nápadů z doby společné výuky „úvodu“ Ireně Kozmanové. Za pomoc s heuristikou v českých a zahraničních knihovnách a formální úpravou děkujeme Livii Stellner, Michailovi Hölblingovi, Filipovi Liškovi a Jakubovi Fryntovi. Za připomínky k textu, pomoc s formální a jazykovou stránkou a s korekturami děkujeme Šárce Stellner.

Ediční poznámka

Přestože je naše kniha vysokoškolskou učebnicí, která nemusí mít vědecký aparát (poznámky pod čarou), rozhodli jsme se odkazovat na autory a autorky přímých citací. Některé z nich jsou ale především v pojednáních o teoriích, metodologiích a metodách poměrně rozsáhlé. Je to způsobeno tím, že jsme dali přednost neparafrazovat původní dokonale formulované a srozumitelné úryvky. V analytickém odborném textu bychom takový postup nezvolili.

U většiny podkladů (včetně časopiseckých studií, institucí, pořadů) neuvádíme hypertextový link, neboť si ho studenti a studentky mohou jednoduše „vygooglovat“.

Tučně zvýrazněné termíny v přímých citacích jsou dílem autorů této knihy, nikoliv autorů a autorek citovaných studií. V hranatých závorkách v přímých citacích jsou naše opravy či doplnění.

Cizojazyčné názvy různých podoborů či metod uvádíme pouze v případě, že český název ještě není ustálený, nebo pokud se používá několik variant. V rejstříku je uvádíme s českým ekvivalentem, abychom čtenářům a čtenářkám usnadnili hledání.

Ke jménu zahraničních autorek připojujeme v textu pro usnadnění identifikace příponu – ová.

V textu jsme používali základní pravopisné podoby (filozofie, diskurz apod.), dublety (filosofie, diskurs apod.) jsme samozřejmě ponechali v přímých citacích a v bibliografických záznamech.

/I/

Historie jako věda

I.1 VĚDA, VÝZKUM, DEFINICE HISTORIE

Vědu definujeme jako systematický způsob rozumového poznávání skutečnosti nebo jako příslušný vědní obor se specifickými teoriemi, metodologií, metodami, předmětem a institucemi. Každá věda je „historická“, protože její poznatky vycházejí z předchozích událostí a výzkumů, a je též provizorní, neboť poznání se neustále mění a rozvíjí. Základní klasifikace věd se u nás řídí statistikou vlády České republiky podle standardu Evropské unie:

- 1) **přírodní vědy** (matematika, počítačové vědy a informatika, fyzikální vědy, chemické vědy, vědy o zemi a příbuzné vědy o životním prostředí, biologické vědy),
- 2) **technické vědy** (stavební a dopravní inženýrství, elektrotechnické inženýrství, elektronické inženýrství, informační inženýrství, strojní, jaderné a audio inženýrství, chemické inženýrství, materiálové inženýrství, lékařské inženýrství, environmentální inženýrství, environmentální biotechnologie, průmyslové biotechnologie, nanotechnologie),
- 3) **lékařské vědy** (základní medicína, klinická medicína, zdravotní vědy, lékařské biotechnologie),

- 4) **zemědělské vědy** (zemědělství, lesnictví a rybářství, vědy o zvířatech a mléce, veterinární vědy, zemědělské biotechnologie),
- 5) **sociální vědy** (psychologie, ekonomie a podnikání, vzdělávací vědy, sociologie, právní vědy, politické vědy, sociální a ekonomická geografie, média a komunikace),
- 6) **humanitní vědy** (historie a archeologie, jazyky a literatura, filozofie, etika a náboženství, umění).

Vzhledem k tomu, že „sociální vědy“ jsou synonymním termínem pro „společenské vědy“, můžeme se například v textech Akademie věd České republiky či Grantové agentury České republiky setkat se zařazením historie mezi **„společenské a humanitní vědy“**. Jiné dělení řadí historii mezi reálné vědy a v rámci nich „pouze“ mezi humanitní vědy. Vědy (vědní obory) se člení na jednotlivé vědní disciplíny (podobory).

Pojem **„výzkum“** chápeme jako intelektuální proces bádání s cílem objevit, interpretovat nebo předefinovat fakta a procesy. Činnost vědců používajících různé teorie, metodologie a metody nazýváme výzkumem. Podle Františka Ochryny jsou objektem vědeckého výzkumu „určité jevy, objekty, procesy, které jsou aktuálním či potenciálním předmětem výzkumu vědy... [výzkum] hledá to, co je ‚bílým místem‘, co je prozatím v objektu vědy neprobádáno. Tato podmnožina problémů má podobu nezodpovězených otázek, čeká tudíž na vědecké odpovědi. Zmapování této neprobádané oblasti zjistíme na základě analýzy vědeckého diskurzu, který probíhá ve vědecké komunitě. Vědci zabývající se věcnou problematikou z vědecké diskuse zjistí, co vše patří do množiny neprobádaných („bílých“) míst (resp. je identifikují ve svém výzkumu). Daný vědec (vědci) z nich pak (obvykle s ohledem na vědecký zájem a osobní motiv) vybírá určitý dílčí výzkumný problém, na který hledá odpověď“.² **Vědecký problém** je předmětem vědeckého zkoumání.

Základní (čistý) výzkum předkládá experimentální nebo teoretickou práci realizovanou za účelem získání nových znalostí o základech jevu a pozorovaných skutečnostech bez úvah o jejich konkrétním uplatnění nebo využití v praxi. **Aplikovaný výzkum** je „teoretická a experimentální práce zaměřená na získání nových poznatků a dovedností pro vývoj nových nebo podstatně zdokonalených výrobků, postupů nebo služeb“.³

KE STUDIU:

František Ochryna: *Metodologie, metody a metodika vědeckého výzkumu*, Praha 2019.

Úřad Vlády České republiky: *Definice druhů výsledků. Samostatná příloha č. 4 Metodiky hodnocení výzkumných organizací a programů účelové podpory výzkumu, vývoje a inovační schválené usnesením vlády dne 8. února 2017 č. 107*, Praha 2017.

Úřad Vlády České republiky: *Číselník skupin oborů podle Frascati manuálu. Samostatná příloha č. 4 Metodiky hodnocení výzkumných organizací a programů účelové podpory*

2 F. Ochryna: *Metodologie*, s. 15.

3 Parlament České republiky: *Zákon 130/2002 Sb.*, s. 1-2.

výzkumu, vývoje a inovací schválené usnesením vlády dne 8. února 2017 č. 107, Praha 2017.

Úřad Vlády České republiky: *Metodika hodnocení výzkumných organizací a hodnocení programů účelové podpory výzkumu, vývoje a inovací*, Praha 2018.

Historie v nejobecnější rovině znamená to, co se událo, součet všech lidských skutků v minulosti, zároveň též znalost a líčení toho, co se odehrálo (studium minulosti), jedná se tedy o písemný popis toho, co jsme zjistili o minulosti. Nejčastěji historii vnímáme jako zvláštní vědu, která zkoumá události vztahující se k vývoji lidstva a lidské společnosti. Oficiálně je klasifikována jako humanitní, společenská a reálná věda, která zkoumá lidskou minulost a jevy společenského života a věnuje se základnímu výzkumu. To ovšem neznamená, že by existovala jednotná a všeobecně akceptovaná definice „historie“, nebo že by se učenci shodli na podstatě a úloze této vědy. Například český filozof Stanislav Sousedík označuje za dějiny „minulé společenské děje určitého druhu, ty, jimž sv. Augustin říká *res gestae*, o nichž jedná dějepis. **Dějepis** sám, chápáný většinou jako určitý druh vyprávění o dějinách, se pak v pozdní latině, jmenovitě u Augustina, nazývá *historia*“.⁴

Podobně je naivní předpokládat, že existuje jeden správný výklad určité události. Kupříkladu Češi, Němci a Rusové mají odlišnou historickou zkušenost s druhou světovou válkou, proto se jejich výklad tohoto konfliktu liší. Historie je interpretací minulosti založené na konkrétním výběru, uspořádání a interpretaci faktů konkrétního historika. **Minulost** a historie nejsou totožné, protože minulost znamená minulou skutečnost, a proto je samozřejmě nevratná. Historie znamená obraz, který si jedinec, rodina nebo celá společnost vytváří o své minulosti. Je proměnlivá a mění se v závislosti na okolnostech doby. Historie závisí na zájmech lidí, kteří se jí zabývají, a samozřejmě na jejich úsudku. Historikové zkoumají minulost a pak píšou dějiny.

Termín „historie“ má v češtině synonyma „historická věda“, „dějiny“ a „dějepis“. Termín „**historická věda**“ označuje vědecký obor a studijní předmět na vysoké škole, „**dějiny**“ chápeme ve smyslu označení analyzované části minulosti. Podle čelného českého historika Petra Čorneje chápeme dějiny „jako souhrn všech, ve své podstatě jedinečných a neopakovatelných událostí i dalších jevů, tvořících minulost lidstva. Náleží mezi ně též události a jevy, o nichž, navzdory jejich eventuální důležitosti, nic nevíme a o nichž se ani nikdy nic nedovíme, ale které nicméně existovaly, i když nebyly zaznamenány či se údaje o nich navždy ztratily“.⁵ Podle britského akademika Richarda J. Evanse se historie snaží „minulost nejen popsat a rekonstruovat, ale také ji pochopit a vysvětlit. Proto se dějepisec liší od kronikáře, který vypráví minulé příběhy a zaznamenává události, ale nepokouší se propojit je nebo vysvětlit, proč se staly“.⁶

4 S. Sousedík: *Dějiny*, s. 11.

5 P. Čornej: *Historici*, s. 13.

6 R. J. Evans: *Co je to historie?*, s. 16.

Dějiny můžeme dělit i na **událostní** (faktografické, politické) a **neudálostní** (strukturální, diskurzivní, dějiny každodennosti) nebo na **nehybné/zastavené** (pouhý popis) a **problémové** (výklad a řešení problémů).

„**Dějepis**“ považujeme za vyučovací předmět na středních a základních školách. Termín „**historiografie**“ neboli „**dějepisectví**“ se používá: a) jako synonymum pro „historii“ coby historické vědy, tedy „racionální výklad toho, co se událo“⁷, b) souhrn historických prací s jednotným národním, metodologickým nebo jiným hlediskem (například současná česká historiografie), c) podobor historie zabývající se jejími vlastními dějinami (historie historie, dějiny dějepisectví), d) v užším smyslu výsledky poznání nebo dějiny zkoumání jakéhokoliv problému (kupříkladu „historiografie Velké francouzské revoluce“). Vynikající český teoretik Zdeněk Beneš k tomu poznamenal: „Z úrovně historického poznání nelze nikdy přesně odlišit dějepisectví jako speciální případ literární tvorby a dějepisectví jako termín pro označení historické vědy jako celku. Dějepisectví v prvním pojetí je pouze závěrečnou, literární, fixací historického poznání. Jako takové je od celku historické vědy, či úžeji historického poznávání, sice principiálně neoddělitelné, ale přesto svébytné.“⁸

V této knize chápeme historii, historickou vědu, dějiny a historický výzkum jako synonyma, zatímco dějepis jako učební předmět a historiografii jako dějiny dějepisectví, popř. souhrn historických prací s jednotným národním, metodologickým nebo jiným hlediskem.

KE STUDIU:

Zdeněk Beneš: *Historický text a historická kultura*, Praha 1996.

Jan Horský: *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*, Praha 2009.

Jiří Růžička: *Historie*, in: L. Storchová a kol.: *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 102–117.

Nauky, které nám nejvíce pomáhají při historickém výzkumu, nazýváme **příbuzné vědní obory historie**. Například každý historik by se měl seznámit s filozofickým způsobem myšlení, aby byl schopen porozumět názorům analyzované doby a společenské vrstvy a uvědomit si všeobecné souvislosti jevů. **Filozofie** mu zprostředkovává názor na svět. Věnujeme se jí v podkapitole o filozofii dějin.

Archivnictví a pomocné vědy historické (PVH) jsou využívány nejčastěji během části historické metody zvané heuristika, kritika pramenů a zdrojů. Patří mezi ně paleografie (nauka o písmu), diplomatika (nauka o písemnostech, listinách, dopisech), heraldika (nauka o erbech), genealogie (nauka o rodech, rodových vztazích), numismatika (nauka o mincích a platidlech),

7 J. Hanuš: *Pozvání*, s. 8.

8 Z. Beneš: *Historický text*, s. 33.

sfragistika (nauka o pečetích), chronologie (nauka o způsobech měření času), kodikologie (nauka o rukopisech neúřední povahy, „archeologie knihy“), metrologie (nauka o mírách a váhách), epigrafika (nauka o nápisech tesaných do kamene nebo rytých do kovu), faleristika (nauka o řádech a vyznamenáních), filigranologie (nauka o papíře), vexilologie (nauka o vlajkách a praporech) či symbolika (nauka o symbolech a jejich užití).

Studijní obory „archivnictví a pomocné vědy historické“ a „veřejná správa a spisová služba“ se vyvíjejí podle potřeb archivní praxe a podle požadavků historické vědy. Zaměřují se na archivní teorii, moderní metody zpracovávání archivních fondů včetně elektronických dokumentů, odbornou vědeckou práci v oblasti PVH a ediční práci.

KE STUDIU:

Josef Bartoš – Karel Chobot: *Úvod do archivnictví pro historiky*, 3. vyd., Olomouc 2000.
Marie Bláhová – Mlada Holá – Klára Woitschová (edd.): *Pomocné vědy historické v současné historiografii a archivnictví*, Praha 2018.

Ivan Hlaváček – Jaroslav Kašpar – Rostislav Nový: *Vademecum pomocných věd historických*, 5. vyd., Jinočany 2015.

Milan Hlavačka: Byrokracie a byrokratizace, in: J. Čechurová – J. Randák a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 461–471.

Jiřina Štouračová: *Archivnictví*, Brno 2013.

Mezi další příbuzný obor historie náleží **archeologie**, nauka o kulturním a společenském vývoji lidstva, která primárně využívá hmotné archeologické prameny (materiální pozůstatky), zatímco historie písemné prameny. Úzce spolupracuje s různými speciálními obory historie, přírodovědy, antropologie, etnologie, botaniky, zoologie, ekologie, geologie, geografie apod. Zpravidla se dělí na obory archeologie pravěku a středověku a klasická archeologie. Specifickou novinkou je aeroarcheologie, věnující se výzkumu havarovaných letounů.

KE STUDIU:

Jan Bouzek – Iva Ondřejová – Jiří Musil: *Úvod do klasické archeologie*, 3. vyd., Praha 2006.

Jan Bouzek: *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*, 2. vyd., Praha 2011.

Eduard Droberjar: *Věk barbarů: české země a stěhování národů z pohledu archeologie*, Praha 2005.

Jan Klápště: *Proměna českých zemí ve středověku*, 2. vyd., Praha 2012.

Michal Lutovský: *Raně středověká archeologie v Čechách: úvod do studia*, Hradec Králové 2009.

Václav Marek – Pavel Oliva – Petr Charvát: *Encyklopedie dějin starověku*, Praha 2008.

Vladimír Podborský: *Dějiny pravěku a rané doby dějinné*, 3. vyd., Brno 2008.

Vladimír Podborský: *Úvod do studia archeologie*, Brno 2012.

Athanasios Sideris: *Theseus in Thrace: the silver lining on the clouds of the Athenian-Thracian relations in the 5th century BC*, 2. vyd., Sofia 2015.

O antropologii, především historické antropologii, geografii (především historické geografii) a sociologii, sémiotice, psychologii se zmiňujeme v kapitole o metodách. O demografii, včetně historické demografie, a statistice pojednáváme v části o kvantitativních metodách. K dalším příbuzným vědním oborům historie přísluší především politologie, mezinárodní vztahy, dějiny umění, etnologie, právní věda, státověda, literární věda, žurnalistika, lingvistika, filologie, teologie, ekonomie, etika, estetika, logika, informatika, kybernetika, matematika, pedagogika, futurologie.

Historik se samozřejmě neobejde bez znalosti **cizích jazyků**. V současnosti je klíčovým mezinárodním dorozumívajícím jazykem (lingua franca) angličtina. Při studiu českých dějin je často nezbytná znalost němčiny, případně latiny a ruštiny. U studia dějin cizích národů musí historik pracovat s prameny, periodickým tiskem a odbornými texty, které jsou v příslušném cizím jazyce. Není tedy například možné seriózně analyzovat španělské dějiny bez znalosti španělštiny.

I.2 ÚKOL, UŽITEČNOST A VEŘEJNÁ ROLE HISTORIE

K čemu historii potřebujeme? Jaký je její účel? Stejně jako Z. Beneš považujeme za základní funkce historie „noetické, edukativní a delectorní (zábavné), jež jsou navzájem propojené svým zakotvením v etice“.⁹ Jiné pojetí rozlišuje společenské funkce dějin: vědecká, existenciální (udržuje a vytváří identity sociálních skupin), morální (etické poučení) a ideologická (obhajujeme nebo rozvracíme mocenské struktury).

Velmi často se zdůrazňuje, že historie připomíná lidskou paměť. Britský historik Tony Lane uvedl: „Lidé, kteří nechápou dějiny, jsou jako člověk bez paměti. Mnohé z běžných názorů v naší společnosti lze správně pochopit jen při pohledu na to, jak vznikly.“¹⁰ S tím souvisí představa, že historie je naším svědomím, zdrojem spolehlivých poučení, nebo dokonce předkládá předpovědi. Někteří učenci jsou přesvědčeni, že osobnosti reprezentující národy a vytvářející vlády se z historie nic **nenaučily** a nepočínaly si v souladu s poučeními, která by z ní bylo možné získat. Například český politolog Ondřej Slačálek došel k závěru: „Poučení z minulosti představují jeden z nejběžnějších produktů amatérského i odborného přístupu k dějinám. Jsou nejen médiem, skrze které se může proměnit poznávání minulosti ve zdroj politické moudrosti pro potřeby veřejné diskuse. Představují zároveň jeden z hlavních způsobů, jakým se historie legitimizuje v očích veřejnosti.“¹¹ Jiní historici a jejich čtenáři nepochybuji, že historie poskytuje **poučení** a je pouze na nás, zda se jimi budeme řídit.

9 Z. Beneš: Historiografie, s. 92.

10 T. Lane: Dějiny, s. 5.

11 O. Slačálek: Poučení, s. 84.

V každém případě historii potřebujeme. Bez ní bychom nepochopili současnost. Bez ní by se neutvářela naše národní identita. Navíc vývoj práva a politiky je nepředstavitelný bez zdůvodnění opírající se o historické údaje, historickou argumentaci a nalézání precedentů v minulosti. Německý filozof Friedrich Nietzsche vyzýval „pěstovat historii k účelům života“ tak, aby inspirovala.¹² Francouzský historik Paul Veyne uvedl jako důvod, proč se zajímáme o dějiny: „Především, naše příslušnost k národní, sociální, rodinné či kterékoli jiné skupině může vést k tomu, že minulost této skupiny má pro nás mimořádnou přitažlivost; druhým důvodem je zvědavost.“¹³

Historie skutečně přináší i kulturní obohacení a zábavu. S tím souvisí představa, že historie předkládá „**příběhy**“ či „**historická vyprávění**“, ale nikoliv vědecká fakta, takže není **vědeckou disciplínou**. Dějiny mají být pouze spoustou nahodilých událostí bez smyslu a souvislosti a mytologickým výtvorem lidí. Kupříkladu britský filozof Roger Scruton vyslovil názor: „Historie není skutečnou vědou; má k dispozici málo teoretických pojmů a žádné experimentální metody. Fakta, která studuje, nezkoumá pod zorným úhlem vědeckých zákonů... Historik někdy vysvětluje, někdy jen popisuje; v každém případě dává do souvislosti věci, které se vzájemně osvětlují, a ukazuje, jak je možné chápat jejich lidskou podstatu.“¹⁴ Také francouzský filozof Jacques Maritain tvrdil něco podobného: „Výklad, který podává historik jakožto historik, je výklad individuálního individuálním – okolnostmi, motivacemi, individuálními událostmi. Poněvadž historické objasnění je individuální, participuje na potenciální nekonečnosti hmoty; nikdy není ukončeno; nikdy nemá (jakožto objasnění) jistotu vědy.“¹⁵

Také se často argumentuje, že historie je dokonce plná **lží a výmyslů**, neboť ji píše lidé, a ti lžou v každé době. Britský spisovatel Oscar Wilde k tomu napsal: „Jediná povinnost, již dlužíme historii, je přepisovat ji.“¹⁶ Podobně Umberto Eco to v jednom ze svých románů vyjádřil prostřednictvím jedné postavy: „... chceš-li se stát vzdělaným člověkem a jednoho dne třeba psát o Historii, budeš muset i lhát a historie si vymýšlet, jinak by tvoje Historie byla nudná. Musíš to ale dělat s mírou. Svět odsuzuje lháře, kteří nic jiného nedělají a lžou i v záležitostech, které za lež nestojí, a odměňuje básníky, kteří lžou pouze ve věcech velkých a významných.“¹⁷

Jsme přesvědčeni, že historie je **vědou** se vším, co k tomu náleží, že předkládá mnoho studií s vědeckými interpretacemi dějin, jejichž autoři nejsou prohaní, a ve svých závěrech se opírají o věrohodné prameny. Neposkytují „konečné“, „jediné“ a „správné“ pravdy, jakési univerzálně platné výklady, ale **interpretují** na základě určitého poznání. P. Čornej uvedl, že „každá generace

12 F. Nietzsche: O užitku, s. 85.

13 P. Veyne: Jak se píšou dějiny, s. 107.

14 R. Scruton: Smysl, s. 208.

15 J. Maritain: O filosofii, s. 13.

16 O. Wilde: Nesmrtelné myšlenky, s. 57.

17 U. Eco: Baudolino, s. 46.

se s dějinami vyrovnává po svém a má právo sestavit a prezentovat svůj vlastní obraz minulosti... Záměrné i bezděčné promítání vlastních zkušeností a hodnotových postojů do minulosti existovalo vždy... Neexistuje totiž historiografický text, který by nebyl podmíněn dobou svého vzniku.¹⁸ Obdobně tvrdil Jiří Hanuš, že historik je „určitým produktem své doby, své přítomnosti. Je zatížen svou kulturou, svým okolím a vším, co k němu patří“.¹⁹ Podobně je český politolog Pavel Barša přesvědčen, že „ani ten historik, který si žárlivě střeží to, co odlišuje jeho psaní od tvorby mytických a ideologických či literárních a uměleckých příběhů, nemůže zapřít svou dějinnou situovanost, ideologické zaměření a narativní tropy své kultury. Žádný historik se prostě při nejlepší vůli nemůže zcela vymanit ze sociálních norem a kulturních forem svého místa a času.“²⁰

Historici vždy plnili **veřejnou roli**, vystupovali na veřejnosti, spolupracovali názory veřejnosti a byli součástí politických hnutí. V 19. století, kdy se konstitovala historie jako věda, působili „političtí profesori“ nejen jako vědci, ale nejednou komentovali politické dění a veřejný život, vstupovali do politických stran a vykonávali stranické i veřejné funkce. Při tom mistrovsky využívali svých vědomostí a znalostí k účelové podpoře politických argumentací. Nejvyšší státní posty zastávali kupříkladu francouzští historici François Guizot, Adolphe Thiers, britský baron Thomas Babington Macaulay, německý Gerhard Stoltenberg, italský Giovanni Spadolini, maďarský István Hiller či ruský Pavel Nikolajevič Miljukov. Též zakladatel české historiografie František Palacký byl vůdčím představitelem staročeské strany a poslancem, Antonín Rezek byl ministrem pro české záležitosti. Dále jmenujme československého komunistického předáka Zdeňka Nejedlého, českého historika Jaroslava Šedivého či polského medievalistu a diplomata Bronisława Geremeka.

Historické dílo je **poplatné též politické situaci**, během níž vzniklo, a žádný autor se nemůže zcela oprostít od politických souvislostí, které se kolem něj odehrávají. Historik totiž promítá do vědecké činnosti svou náboženskou víru či bezvěrectví, stejně jako svůj světonázor, ideologickou pozici, politické názory i sociální statut. Pokud vyvíjí politickou aktivitu, těžko se může oprostít od svých politických názorů při hodnocení událostí v minulosti, a navíc ho nutně ovlivňuje „ideová struktura doby“, v níž je „zakotven“. Italský historik a filozof Benedetto Croce proto používal pro starověké, středověké a novověké dějepisectví termín **tendenční** neboli **stranické dějiny**, jež berou v potaz „tendence nebo program strany, který má být nebo už je uskutečňován, používají se kromě jiných prostředků k uskutečnění tohoto programu kroniky a jiné sbírky zpráv o minulosti. Využívají se i dějiny skutečné, ale je s nimi zacházeno, jako by šlo o prosté sbírky zpráv, a vybírají se

18 P. Čornej: Historici, s. 20.

19 J. Hanuš: Pozvání, s. 7.

20 P. Barša: Paměť, s. 45.

z nich popisy osob, jednání a událostí tak, aby sloužily k zajištění, potvrzení a obraně sledovaného cíle“.²¹

Je ovšem rozdíl, zda historik pracuje v demokratické společnosti, nebo v **diktatuře**. Německý historik Lutz Raphael přesvědčivě konstatoval: „Vědecké zkoumání minulosti zůstalo po celé 20. století vysoce politickou záležitostí. Autonomie historického výzkumu, zejména však nezávislost historiografické interpretace ohrožovaly politické každodenní zájmy mocipánů, ale také názorové klima národních veřejností či kulturní tradice a zvyky sociálních skupin.“²² V totalitních režimech 20. století neexistovala politická autonomie historiků a historiček, neboť režim diktoval „správné“ metody a „pravdy“, cenzuroval veškerou knižní a časopiseckou produkci, zakazoval psát o „nevhodných“ událostech a lidech a spoluvytvářel „falzifikovanou historii“ sloužící jako politický nástroj. Od historiků a historiček režim nekompromisně vyžadoval loajalitu a poslušnost. Kdo nepsal v intencích oficiálního výkladu historické minulosti, byl pronásledován. Hovoříme o tzv. **historické politice**, která je „synonymem cílených a vědomých aktivit široce pojímané moci, směřujících k tomu, aby se ve společnosti ustálila určitá vize minulosti“.²³ Služebnost historiografie politice komentoval český historik Jiří Pešek: „Ta sahala od přímého (argumentačně dodavatelského) podílu na propagandě a ideologii až po ideologicky motivované ‚podezdivání‘ stávajícího režimu vyhovujících konceptů dějinnosti.“²⁴

Historici vždy brali ohled na příslušnost ke konkrétnímu národu a zásadní události, které osudy národa ovlivňovaly. Jejich reakce ovlivnily především obě světové války a v drtivé většině v duchu hesla, že dějiny píšou vítězové. Na triumfující straně se o brutálních činech proti civilnímu obyvatelstvu nepsalo, zatímco poražení byli odsuzováni jako barbaři a zločinci. Stejně tak se historici poražených národů snažili ospravedlnit porážku, bagatelizovat selhání svých států a odůvodnit nárok na revizi mírových smluv, či dokonce prohranou válku heroizovat.

V Československu nebyla komunistická strana po roce 1989 zakázána, pouze byl přijat Zákon č. 198/1993 Sb. o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu. Představitelé komunistické strany proto mohli nadále působit v parlamentu a běžně zlehčovat rozsah zločinnosti komunistického režimu. Také Putinovské Rusko využívá historiografie pro svou agresivní nacionalistickou a imperiální politiku, přičemž neváhá sáhnout k různým formám nátlaku, aby prosadilo vlastní „verzi“ dějin druhé světové války a následného bipolárního světa. Například v roce 2020 došlo ke „střetu“ o roli vlasovců ve druhé světové válce nebo o působení maršála Koněva během osvobozování Československa či potlačování maďarského povstání. O dva roky později Putin

21 B. Croce: *Historie*, s. 131.

22 L. Raphael: *Geschichtswissenschaft*, s. 44.

23 R. Stobiecki: *Historici*, s. 27.

24 J. Pešek: *Setkávání*, s. 98.

rozpoutal válku s naprosto ahistorickou snahou ospravedlnit invazi na Ukrajinu tím, že ji chce zbavit fašismu ve jménu zachování „ruského světa“.

V demokratických zemích se historici a historičky těší výrazné politické autonomii a tvůrčí svobodě, nicméně ve svých dílech vědomě či nevědomě formulují závěry i v závislosti na tom, zda jsou stoupenci liberalismu, sociální demokracie či krajní nacionalistické pravice. Veřejná role historiků a historiček tím nabývá na důležitosti, neboť zneužívání a falšování historie je běžnou součástí politického boje a v publicistice i veřejných debatách se objevuje povrchní moralizování, ahistorické přístupy k etickým a právním normám, mělké historické paralely nebo vyložené dezinterpretace. Rakouský ekonom Friedrich August von Hayek k tomuto tématu podotkl: „Vliv, který na veřejné mínění mají historikové, je asi mnohem bezprostřednější a rozsáhlejší než vliv myšlenek politických teoretiků... Historik zaujímá při vytváření obecného názoru klíčovou pozici, i když nepřímou a oklikou, což je způsob, jakým politické myšlenky ovlivňují veřejnost. Obrázek, který předkládá, se stane obecně sdíleným přesvědčením až po několikerém přetlumočení. K tomu dochází prostřednictvím románů a novinových článků, filmových snímků a politických proslavů, až se nakonec přemílané názory dostanou do školních osnov a běžné konverzace, z nichž svou představu o historii získává ‚obyčejný‘ člověk. Nakonec i ti, kteří nikdy nečetli žádnou knihu o historii a pravděpodobně nikdy neslyšeli jména historiků, jejichž názory je ovlivnily, začínají vidět minulost jejich očima.“²⁵

Do jaké míry zvládají **čeští historici** veřejnou roli a pomáhají společnosti orientovat se ve složitých otázkách? Dušan Třeštík psal ironicky o snaze profesionálních historiků prezentovat se jako jediní vykladači, správci a obránci „panenské čistoty dějin“, jimž by mělo být výlučně umožněno posuzovat historické události, které zůstávají politickou záležitostí. Veřejnost, politici a žurnalisté mají pouze přijímat závěry, ke kterým došla profesionální historiografie. Toto úsilí se často májí účinkem, vládní orgány sice ustavují různé komise, ale politici na jejich závěry zřetel neberou nebo si z nich vybírají účelově pouze ta hodnocení, která se jim hodí v politickém boji.²⁶ Jiní historici jsou přesvědčeni, že jejich vystoupení v televizních pořadech, žurnalistická a popularizační činnost se nemá její účinkem.

S veřejnou rolí historika souvisí i otázka, zda má zároveň právo být **etikem**. R. J. Evans se stejně jako vlivný francouzský historik Marc Bloch domnívá, že historik nemá soudit, ale chápat: „Hodnotit minulost z mravního a právního hlediska znamená posuzovat vinu nebo nevinu a připisovat zodpovědnost za činy označené jako dobré nebo zlé, zákonné nebo zločinné. I to jsou ‚nehistorické‘ metody.“²⁷ Český historik Milan Řepa shrnul názory dalších autorit: „Raymond Aron napomáhá zodpovězení otázky tím, že rozlišuje tři specifické

25 F. A. von Hayek: Historie, nestránkováno.

26 D. Třeštík: Češi, s. 80-119.

27 R. J. Evans: Co je to historie?, s. 16.

obory – etiku, právo a historii. Etik se podle něj zaměřuje na úmysly, historik na činy, právník poměřuje úmysly a činy právními normami. To je ovšem pouze modelový stav; historik většinou v sobě obsáhne všechny tři figury... Otázku je možno formulovat i jinak. Lze se vůbec mravních postojů v historické práci vyvarovat? Podle Friedricha Meineckeho nikoliv. Autor je totiž často prozrazuje bezděčně. A to je podle Meineckeho ještě ošidnější. Implicitní hodnotící kritéria totiž dokážou vyburcovat čtenáře k vlastní hodnotící aktivitě, k níž naopak nedává prostor explicitně vyjádření historikovo etické stanovisko. Morální měřítko se v historických pracích prosazuje jednoduše proto, že historici a historičky se nezabývají pouze činy, ale zajímají se rovněž o úmysly, které jim předcházely, a hlavně o konsekvence těchto činů. Etické postoje jsou zkrátka jedním z projevů historikovy subjektivity.²⁸

Další problém vzniká v momentě, kdy se historiografie stává jakousi pomocnou disciplínou **soudnictví**. Po historících a historičkách se kupříkladu vyžadují expertní posudky pro soudní jednání o podnikání v nacistickém Německu a odškodňování válečných obětí nebo v kauze původních obyvatel Nového Zélandu a jejich nároků na půdu či v kauze hospodářských důsledků otrokářství a možné kompenzaci bývalých kolonií ze strany bývalých koloniálních impérií. Soudy nicméně vyžadují vyjádření ve smyslu ano-ne a diskuse je nezajímají. Na druhou stranu se ale například v roce 2000 řešila v soudním procesu otázka, zda je britský spisovatel David Irving popíračem holokaustu a falšovatelem dějin. V současné době také dokonce hrozí některá nakladatelství právními kroky proti kritickým recenzím a v mnoha redakcích vědeckých časopisů procházejí recenze právní kontrolou, aby nevyvolávaly soudní spory.

Jaký je **ideál historika** coby vědeckého a veřejného činitele? Francouzský humanista Jean Bodin se v 16. století domníval, že historik by měl být nezávislý, soběstačný a charakterní, současně objektivní a nestranný, mít zkušenosti v praktickém životě, ve státních záležitostech a účastnit se veřejného života. My k tomu dodáváme, že by se v jeho veškerém působení měly odrážet zásady, které formuluje kupříkladu Etický kodex Univerzity Karlovy či Etický kodex výzkumných pracovníků Akademie věd České republiky.

KE STUDIU:

Markéta Devátá: Vysokoškolský profesor 50. let 20. století. Formování kariéry tří marxistických historiků, in: J. Kocian – M. Otáhal – M. Vaněk (ed.): *Historie prožitě minulosti. K šedesátinám Oldřicha Tůmy*, Praha 2010, s. 47–58.

Lubomír Doležal: *Fikce a historie v období postmoderny*, Praha 2008.

Friedrich August von Hayek: Historie a politika, *Mises.cz* (online), 29. 9. 2013.

Martin Kučera: *Tázání po dějinném*, Praha 2012.

Marie L. Neudorfllová: Pokusy o reinterpetaci dějin – obvykle používané metody, *Spory o dějiny* 4 (2003), s. 131–136.

28 M. Řepa: Poetika, s. 242.

Ondřej Slačálek: Poučení z minulosti: návod k použití, in: M. Poliaková – J. Raška – V. Smyčka (ed.): *Uzel na kapesníku. Vzpomínka a narativní konstrukce dějin*, Praha 2014, s. 84–109.

Vítězslav Sommer: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011.

Rafał Stobiecki: Historici a historická politika, *Dějiny – Teorie – Kritika* 4, č. 1 (2007), s. 27–41.

Jaroslav Šebek, Koncepty zkoumání totalitarismu a vývoj komunismu v českých zemích ve 20. století, in: J. Čechurová – J. Randák a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 558–570.

Dušan Třeštlík: *Češi. Jejich národ, stát, dějiny a pravdy v transformaci*, Brno 1999.

Hayden White: *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století*, přel. Miroslav Kotásek, Brno 2011.

I.3 FILOZOFIE DĚJIN, TEORIE DĚJIN, HISTORISMUS

Filozofie dějin je teorií historické vědy a učením o principech historického poznání. Pomáhá při orientaci v různých míněních o historii, ptá se po jejím předmětu, smyslu a směřování. Tematizuje mimo jiné problematiku historického faktu, historické pravdy, důvody dějinného dění, poznání dějinných osudů, pojetí času, smysl a objektivitu kognitivních stránek historického poznání. Snaží se najít odpovědi na otázky, zda mají dějiny smysl, jaká je role osobnosti a mas v dějinách, zda existuje dějinná zákonitost či pravidelnost, zda lze pomocí dějin formulovat předpovědi budoucnosti a vize budoucího světa či proč mají jednotlivé etnické skupiny odlišné filozofie dějin. Řeší též problematiku „manipulace s dějinami“, otázku malých a velkých dějin či obecné rysy dějin o sobě.

K filozofii dějin lze podle předního českého sociologa Miloše Havelky přistupovat podle předmětu, kterému se věnují, podle metody a podle chápání pravdy. Formuloval tři paradigmaty: **Ontologické (realistické) paradigma**, které má velmi blízko k tradiční metafyzice, se primárně věnuje otázce bytí a jsoucna a podstatě dějin. Pravda je dosažitelná, neboť je postavena na víře v existenci obecnin, které lze stanovit z jednotlivých fakt a historických událostí. **Mentalistické paradigma** se zabývá vědomím a je skeptické k možnostem poznání. Nevěnuje se výkladu světa jako nejistému jevu, nýbrž se koncentruje na jeho projekci v mysli a na to, jak poznáváme minulost. **Lingvistické paradigma** se orientuje na jazyk a z něj vzešlé konfuze, soustřeďuje se na projevy mysli. Současně pochybuje, zda vůbec lze o historii konstatovat něco vědecky jednoznačného, neboť historické popisy se jeví jako příliš narativní.

Podle amerického historika Haydena Whitea je událost něco, co se v minulosti stalo, a **fakt** je zrekonstruovaný historikem nebo existuje v pozůstatcích minulosti, v dokumentech. R. J. Evans o něm napsal, že „fakt nemusí být

událost: může to být například budova, která stávala na určitém místě, i když tam už dávno není, nebo hranice mezi dvěma státy, nebo akcie a podíly vlastněné vládním ministrem... nebo jakákoli jiná z široké škály věcí, které nelze popsat jako ‚události‘, i když jsou třeba s nějakou událostí spojené. Událost je fakt, ale fakt nemusí být nutně událostí.“²⁹ A P. Veyne vyslovil názor: „Historie je vyprávění skutečných událostí. Podle této definice musí fakt splňovat jedinou podmínku, aby byl hoděn stát se historií: musí se skutečně odehrát.“³⁰

S tím souvisí problém **objektivitv historického poznání**. Český historik Jan Horský o ní uvedl: „Objektivitou‘ se může mimo jiné buď mýnit co nejobjektivnější a co nejvěrnější zobrazení reality (bývá spojeno s představou dějepisectví jako ‚vědy o minulosti‘), nebo se může ‚objektivitou‘ mýnit kupříkladu úsilí o ‚k předmětům vztažené‘ výpovědi, které lze zároveň ‚intersubjektivně přezkoušet‘, úsilí o výpovědi o přírodě a lidských dějinách, které jsou ‚metodicky získány‘.“³¹

Tradicionalistický přístup ve filozofii dějin předpokládá, že historie je objektivní, neboť na základě práce s archivními prameny a jejich interpretací je rekonstruována minulost bez jakýchkoli předsudků. Vychází z představy, že historik může odhodit všechna přesvědčení a představy. R. J. Evans se k tomu vyjádřil, že minulost promlouvá prostřednictvím pramenů pouze za předpokladu, že jim historikové kladou otázky. To, co historikové píší, je výsledkem dialogu mezi jejich vlastními závěry a představami a toho, co objeví v pramelech: „Já se pokorně zadívám do minulosti a... řeknu: skutečně se to stalo a my opravdu můžeme, pokud budeme velmi svědomití, pečliví a sebekritičtí, zjistit, jak se to stalo, a dosáhnout jistých obhajitelných, i když nikdy ne zcela konečných závěrů o tom, co to všechno znamenalo.“³²

Naopak **postmodernisté** zastávají extrémní relativismus a jsou přesvědčeni, že není možné dosáhnout žádného objektivního poznání minulosti. Podle Jana Latzka: „Pravdu dějin nelze odhalit. Všechny zákony dějin jsou pouze náhodnými zobecněními s pouze částečnou platností. Lze pouze určit některé vývojové tendence a zákony těchto tendencí, protože ty jsou pouze dílčí a neusilují o postižení vývoje dějin v jejich celku. Jakékoliv snahy o kauzální systematizaci čili o vysvětlení chodu dějin z jedné příčiny, jsou nutně odsouzena k nezdaru. Nic takového jako ukončená dějinná realita neexistuje. Ta je vždy víceznačná a nevyčerpateľná. Proto je nemožné hovořit o jednotné pravdě dějin. Dějiny jsou otevřené, protože nejsou předem napsány ani nejsou určené nějakou zákonitou nutností. Objektivní realita se totiž pohybuje, mění se se změnou ideálů doby. Tím je člověk nucen neustále přepisovat svoje dějiny.“³³ Podobně český historik Vít Strobach došel k závěru: „Historie je opět

29 R. J. Evans: Na obranu, s. 71-72.

30 P. Veyne: Jak se píšou dějiny, s. 21.

31 J. Horský: „Subjekt“, s. 364.

32 R. J. Evans: Na obranu, s. 220-221.

33 J. Latzka: Pravda, nestránkováno.

především politikum, paralelně s tím se jí ale daří vlastní politickou roli zastírat deklarovanou objektivitou.“³⁴

V dnešní době se vesměs shodneme na jakési střední cestě mezi stoprocentním a nulovým pojetím objektivního poznání minulosti. Chápeme, že i když máme k dispozici materiály z pramenů, ještě to automaticky nezaručuje, že dějiny popíšeme tak, jak skutečně proběhly. Pojem „objektivita“ implikuje, že máme k dispozici rigorózní metodu, s jejíž pomocí můžeme „fakta“ z pramenného materiálu proměnit v historicky pravdivé zprávy o událostech minulosti. Toto pojetí je podle některých historiků a historiček vhodné pro přírodní vědy, nikoliv pro historii. Výstižně to vyjádřil německý historik Wolfgang Schmale: „**Subjektivita** je pozitivní a nutný aspekt historiografie a garant toho, že historie, kterou píšeme, bude zajímavá pro nás a naše současníky... U důležitých témat zastáváme vlastní stanovisko; o událostech v minulosti si tvoříme vlastní hypotézy a tyto hypotézy nedokládáme ‚všemi fakty‘, nýbrž fakty, které jsme si vybrali na podporu našeho hlediska a našich hypotéz.“³⁵

Křesťanští myslitelé vycházejí z představy Božího plánu s lidstvem, které má očekávat druhý příchod Kristův a konec světa. Považují filozofii dějin za „vědu o duchu, zasvěčující nás do tajemství duchovního života“³⁶. Katolický filozof J. Maritain uvedl: „A existuje filosofie dějin, která se zaměřuje na svět a dějiny civilizace a zabývá se vývojem církve i vývojem světa, ale z hlediska vývoje světa. Jinými slovy, teologie dějin se soustřeďuje na tajemství církve, přičemž se zabývá jejími vztahy ke světu; naproti tomu filosofie dějin se zaměřuje na tajemství světa, přičemž se zabývá jeho vztahy k církvi, ke království Božímu ve stavu putování.“³⁷ Katolická **teologie dějin**, která vychází z křesťanského učení, popisuje, jak v dějinách celého lidstva působí Boží prozřetelnost. Pohled na dějiny ve středověku a zejména v raném novověku byl zásadně formován biblickým chápáním dějin: z rajskeho stavu přírody se vyvíjejí lidské dějiny, které jsou zásadně ovlivněny příchodem Ježíše Krista. Na konci je Poslední soud, po němž následuje ráj.

Osvícenství 18. století vytvořilo novou teorii dějin: člověk si dějiny tvoří sám. Myšlenku pokroku, která nepostuluje úpadek lidstva, ale jeho směřování ke stále dokonalejší společnosti, dále propracovali němečtí klasičtí filozofové, jejichž filozofie dějin výrazně ovlivnila historiky ustanovující historii jako vědu (historismus). Podle filozofa Milana Sobotky došli k závěru: „Zákony společenského života a vývoje jsou sice poněkud odlišné od přírodních zákonů (uplatňují se prostřednictvím vědomého jednání lidí, kteří prosazují své záměry), avšak přesto se vyznačují tím, čím se vyznačuje každý objektivní zákon, totiž nutností a obecností.“³⁸

34 V. Strobach: *Historik*, s. 240.

35 W. Schmale (ed.): *Schreib-Guide Geschichte*, s. 123.

36 N. A. Berďajev: *Smysl*, s. 21.

37 J. Maritain: *O filosofii*, s. 42. K teologii dějin srov. V. Strobach: *Historik*, s. 235–238.

38 M. Sobotka: *Hegelova koncepce*, s. 505.

Jiný pohled na dějiny lidstva přinesla podle ruského filozofa Nikolaje Alexandroviče Berďajeva „**evoluční teorie**, podle níž člověk vzniká v dějinách, vyvíjí se v nich díky evoluci, a stává se tak výsledkem vývoje světa. Člověk je dítětem světa, je výsledkem evolučních procesů z nižších forem bytí. Cestou evoluce a zdokonalování zvířete a polozvířete se člověk stává člověkem a pozvedá se ke stále vyšším formám“.³⁹ Marxův **historický materialismus** byl v 19. století důsledně ateistický a považoval za klíčové jevy ve vývoji lidstva výrobní síly a výrobní vztahy, které určují uspořádání výroby a směny. Dějiny jsou podle něj sérií etap, které mají zvláštní charakter výrobních vztahů. V rámci své filozofie dějin Marx podle rumunského religionisty Mircea Eliadeho „opět valorizoval primitivní mýtus o Zlatém věku, ovšem s tím rozdílem, že jej umísťuje až na konec dějin, a nikoli také na jeho začátek“.⁴⁰

Jedním z problémů, kterým se filozofie dějin zabývá, je mnohvrstevnatý pojem **historismus (historický přístup)**. Má podle Z. Beneše několik významů: Je „1. univerzálním dějinným uvažováním, vedoucím ke **genetickému pohledu** a výkladu všech jevů dějin a kultury (vyhraněná aplikace tohoto přístupu na předvídání společenských procesů bývá v čes[kém] jazykovém prostředí odlišena jako **historicismus**⁴¹); 2. pojmenováním metafyziky dějin, a tedy filozofie dějin, resp. historiozofie; 3. osvětlujícím pohledem na minulost, v němž je před současným upřednostňováno minulé (potom má blízko k romantismu a tradicionalismu); 4. určitým překrytím s pojmy **objektivismus a pozitivismus**, a to v tom smyslu, že se jím rozumí pouze hist[orický] výzkum opřený o důslednou hist[orickou] kritiku (je to pojetí pozitivistické etapy vývoje hist[orické] vědy, pro niž je možné užít i pojmenování „**klasický historismus**“); 5. pojmem shodným s hist[orickým] relativismem, tj. s teorií neustálé proměnlivosti hodnot.“⁴²

Historismus můžeme chápat jako poměrně přesně vymežitelnou epochu v dějinách idejí, situovanou do 19. století, nebo jako základní filozofický postoj, který předpokládá **historičnost** všech jevů a je protikladem naturalismu. Podle vynikající české filozofky Jaroslavy Peškové: „Historický přístup, historismus, je většinou chápán jako vztah k dějinné skutečnosti, je to vztah k minulému dění jakožto minulému v obsahovém smyslu, které má ‚smysl‘ pro současnost, a zároveň je to způsob myšlení, které vykládá všechny činy, výkony a hodnoty z historických podmínek a každou věc vykládá s ohledem na její vznik a vývoj ve vztahu k jejímu věcnému obsahu a současnému smyslu.“⁴³ Český historik Jaroslav Marek ho definoval: „Historismus v historické vědě znamenal dvojí věc. Předně vznik předpokladů k její přeměně v přísně meto-

39 N. A. Berďajev: Smysl, s. 61.

40 M. Eliade: Mýtus, s. 121. Eliade řeší mj. otázku, jak může být snášena „hrůza z dějin“.

41 Karl Popper uvedl, že historicismem chápe „takový přístup k sociálním vědám, podle něhož je jejich hlavním cílem historická předpověď, a tento cíl je dosažitelný odhalením rytmů či vzorců, zákonů či trendů, které se skrývají v pozadí historického vývoje“. K. Popper: Bida, s. 14.

42 Z. Beneš: Historismus, nestránkováno.

43 J. Pešková: Role, s. 17.

dické a soustavné zkoumání minulosti, opřené o exaktní kritiku a interpretaci pramenů; za druhé přesvědčení, že historik poznává svět individualit vzniklých jedinečným vývojem, proto nepřevoditelných na společného jmenovatele, stále se proměňujících a v zásadě stejně hodnotných. Dějiny jsou v tomto pojetí neustálou tvorbou nových skutečností, jejichž vznik nelze vyložit kauzálně za pomoci postupů obvyklých v exaktních vědách, ale jimž je třeba porozumět.⁴⁴

Klasický historismus (historismus v historiografii) je tedy pojetí etapy vývoje historické vědy spojené s postuláty Wilhelma von Humboldta a Leopolda von Rankeho a jejich historické metody. Někteří historici označují historismus za nové paradigma, přicházející po osvícenské historiografii, které postulovalo primát politických dějin, zaměřilo se na dějiny státu a národa. L. Raphael zdůraznil: „Události státních dějin a činy knížat, generálů a státníků byly před rokem 1914 jasně v popředí historického výzkumu. Tematicky byly politické dějiny – na to by se nemělo zapomínat – výslovně široce koncipovány. Vedle dramatického líčení státních záležitostí, o válkách a dynastiích, vznikaly k ústavním a právním dějinám studie o genezi veřejných institucí. V těchto staletích vzniklo také mnoho klasických děl, která zůstala pro speciální výzkum nenahraditelná až dodneška.“⁴⁵ Učenci hlásící se ke škole klasického historismu podle Liona Feuchtwangera věřili, „že mohou vylíčit minulost s neklamnou pravdivostí a jistotou“.⁴⁶ Klasik této školy, profesor berlínské univerzity Leopold von Ranke napsal o historii, že „chce jen říci, jak to vlastně bylo“.⁴⁷ K dalšímu vývoji se vyjádřila J. Pešková: „... v průběhu 19. století docházelo u německých historiků ke stále většímu zužování pojmu historismus, který byl stále více redukován na duchovně historickou interpretaci dějin a primát politických dějin.“⁴⁸

Pozitivismus (pozitivní filozofie) chápeme jako etapu dějin filozofického myšlení, dobový myšlenkový směr, který založil francouzský filozof Auguste Comte. Přeneseně a v jiném významu používáme termín **pozitivistické dějepisectví** pro způsob vědeckého myšlení a práce, který spatřuje podstatu vědecké rozpravy ve schopnosti nezaujatého popisu zkoumaných jevů. Tito „pozitivisté“ popisují skutečnost takovou, jaká se jeví „sama o sobě“. J. Horský uvedl o historických-pozitivistech: „... za určující rysy pozitivismus považuje korektní práci s prameny a úsilí o vypreparování co největšího počtu faktů o jednotlivých událostech. Takto pojatý pozitivismus je snahou o registraci empirických a evidentních faktů a zdrženlivostí vůči hledání jejich souvislostí. Toto pojetí pozitivismu, spoléhající na to, že fakta jsou vlastně obsažena v pramenech, jen je třeba je z nich pramennou kritikou vyloupnout, by spadalo

44 J. Marek: O historismu, s. 18.

45 L. Raphael: Geschichtswissenschaft, s. 69-70.

46 L. Feuchtwanger: Desdemonin dům, s. 239.

47 L. Ranke: Geschichten, s. VI.

48 J. Pešková: Role, s. 15.

pod... ‚filologický pozitivismus‘.⁴⁹ K otázce, zda pro pozitivistické dějepiscetví byl skutečně typický empirismus, faktografie, individualismus, akademismus, objektivismus, kriticismus a analytismus, se velmi zdařile vyjádřil Roman Pazderský ve studii *Gollův styl: studie k historickému myšlení Jaroslava Golla*. Komunisté po roce 1948 u nás kladli rovnítko mezi pozitivistickou a buržoazní – tudíž zavrženímhodnou – vědou. Do dnešních dnů má mnoho historiků a historiček termín pozitivista negativně konotován.

Pro úplnost dodejme, že termín **nový historismus** (není totožný s novou historií) se týká analýzy literárního textu a zavedl ho americký literární historik Stephen Jay Greenblatt. U nás se k němu řadí studie Aloise Bejblíka a Břetislava Hodka o Shakespearovi. A tzv. **novopozitivismus** (logický pozitivismus, logický empirismus) je filozofický směr řešící vztah filozofie a vědy v otázce relevance výpovědi o světě.

S historismem souvisí, ale není s ním totožný, další pojem – **dějinnost (historicita)**, kterou v širším pojetí chápeme jako základní dimenzi našeho bytí spojenou s vnímáním času a změn, s vydělením z přírodní oblasti a zařazením do sociálních skupin. Jejím výsledkem jsou dějiny, které analyzuje historiografie. V užším pojetí jde o postup, ve kterém zjišťujeme, zda určitá osoba, jev nebo událost reálně existovaly nebo byly pouze „vymyšleny“ v mýtech a legendách. Velmi často se řeší u náboženských textů či u národních legend.

Filozofie dějin zasahuje spolu s dalšími vědami i do studia civilizací, jelikož se zabývá myšlenkou **dějinného rytmu, dějinných vývojových fází i charakteristikami jednotlivých civilizací**. Ve 20. století měla velký ohlas kniha *Zánik západu* německého filozofa Oswalda Spenglera. Předpokládal, že všechny historicko-kulturní formy dospěly do fáze civilizace a poté zanikly. Český literární historik M. C. Putna popsal jeho pesimismus, že neexistují žádné společné dějiny lidstva, ale pouze dějiny jednotlivých, nezávisle na sobě vznikajících „historicko-kulturních forem“. Stejně tak nemáme společné dějiny evropské kultury, ale antickou, arabskou a novověkou (moderní, západní, faustovskou) historicko-kulturní formu.⁵⁰ Spengler byl též přesvědčen: „Každé opravdové sledování dějin je opravdovou filosofií – nebo pouhou mravenčí prací.“⁵¹

Britský profesor Arnold Joseph Toynbee vydal v polovině 20. století další srovnávací studii velkých civilizací *A study of history* [Studium dějin]. Definoval zde civilizační okruhy a jejich vývoj, v dějinách hledal zákony a pravidelnosti, přičemž psal o „vyšší dimenzi“ alias „metahistorii“, víceméně totožné s ideou pokroku. Prokazoval, že u vzniku a utváření jednotlivých civilizací se projevovalo množství společných rysů, a podtrhl důležitost variability různých stimulů jako přírodní podmínky či sousedství jiných lidí. Komparaci významných civilizací se věnoval též Fernand Braudel v díle *Grammaire des*

49 J. Horský: *Předsudky*, s. 282.

50 M. C. Putna: *Zánik*, s. 974.

51 O. Spengler: *Zánik*, s. 62.

civilisations [Gramatika civilizací], kde kladl důraz na zeměpisnou situaci, demografické a ekonomické faktory a předložil environmentální historickou koncepci. Mezi českými odborníky na vývoj civilizací vynikl Jaroslav Krejčí, který pracoval s pojmem unikátních „duchovně scelujících formací“ a opakujících se „sociálně ekonomických formací“.

Po zhroutilí sovětského impéria vystoupil americký politolog Samuel P. Huntington s neokonzervativní teorií „**střetu civilizací**“, podle níž se základní zdroje konfliktů nebudou týkat ideologií nebo ekonomie, ale kultury. Vyjádřil pochyby, že západní civilizace prosadí liberální demokracii po celém světě. I po třech desetiletích se Huntingtonova práce zdá být výrazně aktuální. Z **marxistické pozice** se tezi o civilizačním konfliktu věnoval Eric J. Hobsbawm v knize *Globalizace, demokracie a terorismus*. Liberální demokracie, stejně jako demokracie a západní kultura, se podle něj ocitla ve vážné krizi. Naopak americký politolog Francis Fukuyama v knize **Konec dějin a poslední člověk** označil za konec dějin liberální demokracii, neboť kapitalismus a demokracie nemají alternativu, jelikož byly zodpovězeny velké historické otázky a ustal vývoj fundamentálních principů a institucí. Za primární motor dějin označil touhu po uznání. Dějinný pohyb je podle něj veden na základě dialektické progresy ve vztahu Východ a Západ.

Fenoménu konce dějin a apokalyptickým prorocstvím se věnuje tzv. **endismus**, který se promítá i do různých společenských a politických hnutí. Z křesťanského pohledu se konci, vyústění a završení světových dějin věnuje **eschatologie**. J. Maritain o tom uvedl: „Křesťanství nám ukázalo, že dějiny mají smysl, že postupují určitým směrem. Dějiny nejsou věčný návrat, nepohybují se v kružících. Čas je lineární, nikoli cyklický.“⁵²

Co rozumíme pojmem „**smysl dějin**“? Jeden z nejvýznamnějších historiků školy Annales Jacques Le Goff ho definoval: „Pojem smyslu dějin lze rozložit na tři typy výkladu: těmi jsou víra ve velké cyklické pohyby, představa konce dějin, spočívajícího v završení postupného zdokonalování světa, a konečně teorie konce dějin, jenž je situován mimo ně samotné. Můžeme říci, že aztécké koncepcce nebo svým způsobem i pojetí A. Toynbeeho náležejí k prvnímu názoru, marxismus k druhému a křesťanství ke třetímu z nich.“⁵³ Skeptické stanovisko ke hledání smyslu dějin formuloval francouzský historik François Hartog: „Pokud jde o zabývání se historií, to se může smířit s vírou, stejně jako s nevírou v nějaký smysl dějin. Historik se k tomu nemá vyslovovat.“⁵⁴

V současné době dominuje názor, že nelze stanovit zákonitě a obecné fáze vývoje každé civilizace. Podobně považuje většina odborníků za absurdní otázku, zda mohou dějiny skončit. Mnoho historiků a historiček se filozofii dějin odmítá věnovat, neboť ji považují za zbytečnou či za vědu pro vědu. Podle J. Maritaina „historikové vytykají filozofii dějin čtyři hlavní hříchy: za první

52 J. Maritain: O filosofii, s. 12.

53 J. Le Goff: Paměť, s. 132.

54 F. Hartog: Věřit v dějiny, s. 20.

téměř nevyhnutelně zjednodušující a libovolný způsob výběru materiálu, jeho historickou hodnotu pokládají za prokázanou podle potřeby věci; za druhé její iluzorní ctižádost vysvětlit běh lidských dějin a priori; za třetí její iluzorní ctižádost podat vyčerpávající vysvětlení významu lidských dějin; a za čtvrté její iluzorní ctižádost podat takzvané vědecké vysvětlení dějin, přičemž slovo ‚vědecký‘ se chápe v tom smyslu (který můžeme uvést do souvislosti s přírodními vědami), že tímto vysvětlením naše myšlení získává jakousi intelektuální nadvládu nad svým předmětem“. ⁵⁵ Italský filozof Benedetto Croce zdůraznil „mytologický charakter filosofii dějin“, který je podle něj „do očí bijící. Všechny tyto filosofie dějin chtějí objevit a odhalit ‚Weltplan‘, světový plán od jeho zrodu po jeho zánik nebo od jeho vstupu do našeho času do jeho včlenění se do věčnosti“. ⁵⁶

Českou filozofii dějin komentoval zakladatel pozitivistické historické školy Jaroslav Goll: „Filosofie dějin předpokládá a hledá plán, podle kterého dějiny se sběhly; ... spatřuje, tuší nebo věští onen cíl a konec, ke kterému proud dějin lidských spěje a dospěje“, naopak „historie hledí do minulosti, chtíc vyložit, jak se věci sběhly.“ ⁵⁷ Filozofii dějin vnímal negativně, neboť podle něj vede k spekulacím, fabulacím a nepřesnostem. Jeho žák Josef Pekař hájil toto pojetí i na počátku 20. století v tzv. sporu o smysl českých dějin, ve kterém oponoval filozoficko-idealisticko-teleologickému pojetí sociologa T. G. Masaryka. V meziválečné éře byl Jan Slavík přesvědčen, že zvláštní význam filozofie dějin spočívá v tom, že je „hybatelkou pokroku metodologie“ historické vědy a že propojuje historii s aktuálními společenskými zájmy a hodnotami.

V letech 1948–1989 byla u nás povolena jediná „správná“, a to marxistická filozofie dějin. Proto *Kacířské eseje o filozofii dějin* našeho nejvýznamnějšího moderního filozofa Jana Patočky vyšly v roce 1975 tajně v samizdatu. Za vydatné pomoci rakouského Institutu humanitních studií byla Patočkova práce prezentována na Západě. Patočka za dějiny v pravém slova smyslu považoval evropské dějiny a snažil se vyrovnat s otázkou, co bude následovat po dvou světových válkách a „pádu Evropy“, či jaké dědictví zanechá. Odmítal marxistické pojetí a varoval před zveličováním kladné role techniky. Po roce 1989 se filozofii dějin inspirativně věnoval Patočkův žák, S. Sousedík, který mimo jiné psal o zásadních rozdílech mezi „přírodními“ a „lidskými“ dějinami. Rozlišoval mezi dějinami, které jsou předmětem dějepisného líčení, a „dějinami o sobě“, tedy veškerou minulostí lidstva ⁵⁸. V 21. století se u nás o rozvoj filozofie dějin zasloužili především Miloš Havelka, Ivana Holzbachová, Břetislav Horyna, Martin Profant, Jan Horský, Vilém Flusser.

55 J. Maritain: O filosofii, s. 35.

56 B. Croce: Historie, s. 106.

57 J. Goll: Dějiny, s. 12–13.

58 S. Sousedík: Dějiny, s. 11–14.

KE STUDIU:

- Zdeněk Beneš: Historismus, in: Z. R. Nešpor (ed.): *Sociologická encyklopedie*, Praha 2017 (online).
- Benedetto Croce: *Historie jako myšlení a jako čin*, přel. Hana Mondelli Lhotáková, Brno 2006.
- Miloš Dokulil: *Filosofii dějin k dějinám filosofie*, Brno 1992.
- Richard J. Evans: Objektivita a její meze, in: R. J. Evans, *Na obranu historie*, přel. Zuzana Krotovyčová, Praha 2019, s. 183–205.
- Vilém Flusser: *Postdějiny*, Mělník 2018.
- Miloš Havelka: Co může znamenat „filozofie“ v tzv. „filozofii dějin“, *Dějiny - Teorie - Kritika* 1, č. 2 (2004), s. 191–211.
- Miloš Havelka: Max Weber ve sporu o smysl českých dějin aneb O Slavíkově čtení novokantovské metodologie věd o kultuře, in: L. Babka - P. Roubal (edd.), *Život plný střetů: dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885–1978)*, Červený Kostelec - Praha 2009, s. 97–108.
- Ivana Holzbachová a kol.: *Filozofie dějin: problémy a perspektivy*, Brno 2004.
- Jan Horský: „Obecné dějiny“, „obsahová filozofie dějin“ a evoluční teorie, *Dějiny - Teorie - Kritika* 16, č. 2 (2019), s. 253–263.
- Jan Horský: Proces, in: L. Storchová a kol.: *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 68–74.
- Jan Horský: Pojem, in: L. Storchová a kol.: *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 51–60.
- Jan Horský: „Předsudky o standardech vědeckosti historiografie.“ Stručná poznámka na okraj „sporu“ o třetí vydání Kutnarových a Markových Přehledných dějin českého a slovenského dějepisectví, *Dějiny - Teorie - Kritika* 7, č. 2 (2010), s. 280–285.
- Jan Horský: „Subjekt“ a „objektivita“ v teorii historicko-vědního poznání, *Dějiny - Teorie - Kritika* 12, č. 2 (2015), s. 361–371.
- Břetislav Horyna: *Idea Evropy. Pohledy do filosofie dějin*, Praha 2001.
- Roger Chartier: Filozofie a historie, in: R. Chartier: *Na okraji útesu*, přel. Čestmír Pelikán, Červený Kostelec 2010, s. 217–236.
- Rastislav Kožiak - Juraj Šuch - Eugen Zeleňák (ed.): *Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín*, Bratislava 2009.
- Jaroslav Krejčí: *Postižitelné proudy dějin. Civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy*, Praha 2002.
- Jacques Le Goff: *Paměť a dějiny*, přel. Irena Kozelská, Praha 2007.
- Karl Löwith: Člověk a dějiny, *Reflexe*, č. 16 (1996), s. 1–12.
- Jacques Maritain: *O filosofii dějin*, přel. Karel Šprunk, Praha 2014.
- Jan Patočka: *Kacířské eseje o filozofii dějin*, 2. vyd., Praha 1990.
- Jan Patočka: *Věčnost a dějinnost: Rádlův poměr k pojetím člověka v minulosti a současnosti*, 3. vyd., Praha 2007.
- Martin Profant: Na okraj Patočkova čtení Palackého filosofie dějin, in: M. Bednář (ed.): *Idea dějin a Palacký jako myslitel. Soubor textů*, Praha 2019, s. 47–72.
- Volker Rühle: Zkušenost dějin a dějinná zkušenost, *Reflexe* č. 16 (1996), s. 1–14.

Milan Sobotka: Hegelova koncepce společenské praxe a filozofie dějin, *Sociologický časopis* 17, č. 5 (1981), s. 503–513.

Stanislav Sousedík: *Dějiny, dějepis, filosofie dějin*, Praha 2019.

Karel Štefek: *Stručný nástin vývoje filozofie dějin*, Hradec Králové 1999.

Arnold Joseph Toynbee: *Studium dějin*, přel. Miloslav Krátký, Praha 1995.

I.4 STRUČNÝ PŘEHLED VÝVOJE EVROPSKÉ A AMERICKÉ HISTORIOGRAFIE

V této kapitole uvedeme pouze základní přehled vývoje klíčových směrů a osobností evropské a americké historiografie, přičemž o české historiografii pojednáme v následující kapitole.

Autor jednoho z prvních úvodů do studia historie a filozofie dějin, německý historik Ernst Bernheim, charakterizoval na konci 19. století tři hlavní stupně historie: vyprávěcí, poučný a vývojový. **Vyprávěcí (vypočítávající) historie** se z různých důvodů a zájmů věnovala vypravování nebo výčtu historické látky v jejím prostorově-časovém pořadí, aby vyšla vstříc estetickému zájmu o pamětihodné osudy osobností a dobrodružství. Tomu odpovídají polovybájené, polohistorické písně, legendy a eposy jako Homérovo dílo, píseň o Nibelunzích či o Cidovi. Dějiny nejstarších civilizací Asýrie a Egypta vznikaly nejen kvůli slávychtivosti a přání zachovat do budoucna činy vládců nebo důležitých osobností či další významné události, ale zaznamenávaly též smlouvy, zákony, seznamy vládců a úředníků a další data k obřadným, náboženským a politickým účelům. Klasické dílo vyprávěcí historie vytvořil „otec historie“ Herodotos v 5. století př. n. l. vylíčením bojů mezi Řeky a Peršany. P. Veyne tuto etapu komentoval: „Historie, která existuje již několik tisíciletí, měla špatný začátek. Nikdy se zcela nevyprostila ze své sociální funkce, již je zachovávat památku na život národů či králů.“⁵⁹

Poučná (pragmatická) historie byla poprvé zaznamenána u Atéňana Thukydidy, jenž napsal objektivní a spolehlivé *Dějiny peloponéské války*. Snažil se, aby historické dílo přinášelo i praktický užitek, aby se pro analogické politické situace čerpalo ponaučení ze znalosti minulosti. Další řecký historik Polybios se ve svém díle pokusil vysvětlit, co Římu umožnilo ovládnout svět. Jeho text je plný reflexí o motivech a účelech konání osobností, moralizujících či politických soudů a názorů. Klasickým římským představitelem poučné historie byl Publius Cornelius Tacitus, který usiloval o nestrannost v duchu hesla „sine ira et studio“ [bez hněvu a zaujatosti]. Rozkvět pragmatické historie nastal ve francouzských memoárech a kronikách 13.–17. století, během 14. století v italských kronikách malých městských států a v římsko-německých kronikách v 17. a 18. století.

59 P. Veyne: Jak se píšou dějiny, s. 376.

Vývojová (genetická) historie se jako „skutečná“ věda konstitovala v 19. století. Hodlala zjišťovat, jak a proč příslušný historický jev vznikl, jak dále působil a rozvíjel se. Zdeněk Beneš tento směr charakterizoval jako „teoretickou představu o lineárním, vzestupném a kauzálně založeném dějinném vývoji. V této ideji je obsažena také teorie o dějinných zákonnostech či přímo zákonech vývoje lidské společnosti (viz Karel Marx), a tedy i možnost předpovídat budoucnost.“⁶⁰ Kloníme se k názoru rakousko-britského filozofa Karla Poppera, že „z přísně logických důvodů není možné předvídat budoucí průběh dějin“.⁶¹

Jiné dělení vývoje historiografie pracuje s pojmy **antické, středověké, humanistické, osvícenské dějepiscectví**.

Antická historiografie vznikla v 5. století př. n. l. v Řecku (Herodotos) a kladla důraz na věcný obsah nebo literární úroveň. Byla pokládána za umění a v mytologii ji měla na starost múza Kleió, zpodobována se svitkem papyru a rydlem.

Ve **středověku** převládl v křesťanské Evropě dualisticko-teokratický názor na historii, který formuloval svatý Augustin. Historie nepatřila mezi sedm svobodných umění, nýbrž byla chápána jako součást gramatiky nebo rétoriky. Mezi hlavní historické žánry té doby řadíme anály (letopisy, záznamy rok po roce) a kroniky (popisují historické události).

Pro období 15.–17. století se můžeme vedle termínu **humanistické** historiografie setkat též s pojmy **renesanční** nebo **barokní** historiografie. Historie se již ustavila jako samostatný a velmi oceňovaný obor, dokonce byla označována za královnu věd. Zakladatelem moderní politické historie byl v 15. století Leonardo Bruni, který své dějiny Florencie jako první rozdělil na starověkou, středověkou a novověkou část a publikoval životopisy Danta Alighieriho a Franceska Petrarky. Jeho současník Lorenzo Valla prokázal historickou (jazykovou) kritikou, že tzv. Konstantinova donace je podvrh. Za vrchol této etapy považujeme precizní a detailní italské dějiny Franceska Guicciardiniho, který pokročil v historické kritice pramenů a usiloval o co největší nestrannost. Jeho dějiny státu již analyzovaly vnitropolitické a zahraničněpolitické faktory. V této době Niccolò Machiavelli instrumentalizoval zájem o historii a psal svá díla o politice jako o umění, jak zacházet s mocí. Jeden z jeho pokračovatelů a zakladatel novověkého empirismu Francis Bacon vikomt St. Albans, napsal dějiny Anglie za Jindřicha VIII.

Francouzský právník Jean Bodin aplikoval v 16. století ve svých historických studiích racionální analytickou metodu a hledal skryté zákonitosti v dějinách lidstva. Modernizoval hodnocení pramenů tím, že na rozdíl od antických autorů kladl výpovědní hodnotu písemných pramenů nad ústní svědectví. Zároveň využíval i neliterární prameny a s pomocí archeologie, numismatiky

60 Z. Beneš: Historiografie, s. 63.

61 K. Popper: Bída, s. 11.

a v neposlední řadě filologie ověřoval jejich důvěryhodnost. Historie podle něj zahrnovala veškeré vědění a byla nadřazena všem vědám.

Historiografie se v 17. století začala zbavovat nadvlády teologie a rétoriky, stejně jako fixace na antické vzory. Charles Perrault vyvolal mezi francouzskými učiteli velkou polemiku tzv. *Querelle des Anciens et des Modernes* [Spor starých s moderními], neboť prohlásil, že doba Ludvíka XIV. předstihla v umění a vědách antickou éru, a tudíž že antika již nemá být vzorem pro tehdejší literaturu a umění. Historici ale neměli u dvora Ludvíka XIV. nijak výsadní postavení.

Jako doklad, že moderní věda předstihla antickou, posloužily objevy klíčového představitele novověkého racionalismu René Descarta. Ten přišel s „**kar-teziánským obratem**“, který vědu zbavil závislosti na teologii, neboť stanovil, že myslící člověk nepotřebuje žádnou vnější autoritu, která by garantovala pravdivost jeho závěrů, ale vystačí si s vlastní bezprostřední sebejistotou. Ve stejném století byla díky Jeanu Mabillonovi založena novodobá paleografie a diplomatika, tedy kritika archivních materiálů. O sto let později etabloval Johann Christoph Gatterer pomocné vědy historické na univerzitě v Göttingenu, když vypracoval vědecké standardy genealogie a diplomatiky.

Osvícenská historiografie se v 18. století odpoutala od krásné literatury („odrétorizování“) a zavedla formy vědecké komunikace jako odborná stať, monografie, recenze či učebnice. „Otec osvícenství“ francouzský spisovatel Pierre Bayle založil vědecky přesné dějepisectví, ve kterém nezávislí učenci již nepsali oficiální díla pro panovnický dvůr. Dějiny poprvé vycházely z pohledu poddaných, respektive třetího stavu, a zajímaly se též o hospodářství, obchod či průmysl. Voltairovo *Le Siècle de Louis XIV* [Století Ludvíka XIV.] z roku 1751 bylo později označeno za průkopnické, první skutečně moderní historické dílo, neboť nahradilo starou, na dynastie orientovanou historiografii obecně historickou kulturní historií a kladlo si za cíl zachytit život v dané době jako celek. Voltaire zavedl též termín „filozofie dějin“. Profesor Josef Válka tento vývoj komentoval: „Osvícenská filozofie dějin je založená na vnitřních zákonech civilizace jako dějin pokroku, vědění a lidského ducha... dějepisectví se odpoutává nejen od náboženských dogmat a cyklického modelu dějin, ale uvádí do dějin jako základní postoj racionalitu.“⁶²

Francouzští encyklopedisté zařadili historii, mimo jiné pod vlivem díla F. Bacona, mezi vědy. Charles Louis baron de Montesquieu spoluzaložil novověké historické myšlení, neboť stát chápal nejen jako politický systém, nýbrž jako celek tvořený společenskými, kulturními, hospodářskými, právními a dalšími aspekty. Ve stejné době propracoval německý historik August Ludwig von Schlözer pramennou kritiku, využíval statistiku a historiky dělil na „malíře“, „sběratele“, „badatele“ a „vypravěče“. Připomeňme, že díla historiků 18. století se mohla opírat nejen o fakta z pramenů, ale i o intuici nebo „čirou spekulaci“.

62 J. Válka: Cesta, s. 35.

Nedostatek informací se autoři snažili nahradit historickou analogií, občas jednoduše fantazií.⁶³

Romantická historiografie se konstitovala v první polovině 19. století pod vlivem revolucí, návratu k vlastní, nikoliv antické minulosti. Vycházela z názoru, že historie v sobě spojuje vědu i umění, že minulost lze nejlépe poznat prostřednictvím vcítění se do minulosti a že v historii je skrytá moudrost, která stojí nad veškerým lidským důvtipem. Podle J. Marka se „v protikladu k osvícenskému racionalismu... vztah k minulosti stal i záležitostí intuice, citu, představivosti“.⁶⁴ Romantická historiografie současně kladla důraz na vizuální stránku, dramatickost, obraznost a osobní prožitek dějin. Za klasickou „konkretizaci romantického pojetí minulosti“ se považují monumentální dějiny francouzského národa od zakladatele republikánsko-národní historiografie a předchůdce historie mentalit – Julese Micheleta. Jeho styl prostupoval patos, krajní emoce, vášně i nenávisť. Podobně emotivní, obrazný a ilustrativní styl používal i skotský spisovatel a historik Thomas Carlyle ve svých studiích o Fridrichu II. či o francouzské revoluci. Dějiny podle něj vytvářejí mužští hrdinové. Nutno ale připomenout, že období „tajemného“ středověku nezpopularizovaly vědecké knihy, nýbrž historické romány sira Waltera Scotta, které měly obrovský ohlas.

Pozitivistické dějepisectví a klasický historismus datujeme do druhé poloviny 19. století. Pro vývoj tohoto **idealisticko-hermeneutického pohledu** měl největší význam pruský filozof Wilhelm von Humboldt, který zastával názor, že všechno, včetně toho, co bylo duchovní, se stalo, to znamená, mělo historickou dimenzi a že pro pochopení takového historicky založeného světa byla nezbytná znalost jeho vývoje. Humboldtovy myšlenky vyústily u německého idealismu v pojetí dějin, které zavedl a cílevědomě rozšířil klasik tohoto období, Leopold von **Ranke**. Prosazoval vědeckost a objektivnost historie, která se měla vyvarovat hodnotových soudů, a pouze po zevrubném kritickém studiu pramenů popsat fakta. Neuznával žádné mystické, neověřitelné síly jako světový nebo lidový duch. Hermeneutický přístup vedl k historizaci poznání mnoha vědních oborů, jimiž byly politická ekonomie, filozofie, právo, literatura, dějiny umění, lingvistika atd. Díky těmto procesům získala historická věda v rámci humanitních věd ústřední postavení. Francouzský historik François Hartog tento proces hodnotil takto: „... dějiny, jež se staly evidencí, chtěly být vědou a organizovaly se ve vědeckou disciplínu – jako učený zprostředkovatel mezi minulostí a přítomností kolem jednoho velkého objektu, ne-li jediného, totiž národa nebo státu.“⁶⁵ Podle Applebyové historici „konce devatenáctého století pojímali vědeckou historii jako zcela objektivní, protože se ani v nejmenším nezabývala filosofií nebo teorií. Přednost vždy měla fakta.“⁶⁶

63 D. Artemeva: „Rhetorische Schule“, s. 537.

64 J. Marek: O historismu, s. 126.

65 F. Hartog: Věřit v dějiny, s. 27.

66 J. Applebyová – L. Huntová – M. Jacobová: Jak říkat pravdu, s. 66.

Historiografie jako **studijní a vědecký obor** se na německých univerzitách ustavila v 19. století, které označujeme za „století historie“. Tehdy se vyvinuly specifické vědecké historické metody (metodika), vymezil se specifický předmět bádání o člověku jako společenské bytosti, historie se konstitovala na univerzitách jako samostatný obor studia, pěstovala se v učených společnostech a vědecké poznatky sdělovala především prostřednictvím vědeckých časopisů. Také byly založeny samostatné ústavy pro pomocné vědy historické akcentující vydávání pramenných edic, z nichž dodnes působí École nationale des chartes [Národní škola listin] a Monumenta Germaniae historica [Německé historické památky].

V tomto období se důraz kladl primárně na tzv. **historickou kritiku**, tedy soubor pravidel a postupů, jak zacházet s historickými prameny a literaturou a jak ověřovat jejich spolehlivost a pravdivost. Pruský teoretik a historik Johann Gustav Droysen položil základy hermeneutické **historické metodě** (historická hermeneutika). Dále rozlišil čtyři různé **slohově-strukturální formy podání historického vyprávění** podle účelu: zkoumající podání klade důraz na metodický aspekt; vyprávěcí podání předkládá syntézu historických jevů v chronologické posloupnosti; didaktické podání vzniká pro poučení pro současnost; polemické podání se využívá pro historické vysvětlení současných problémů.

Klasický historismus stvořil historii jako vědu, ve které věcná a strohá, na ověřených faktech založená vědecká pojednání již neměla mít nic společného s narativním literárním žánrem. Tím se omezil počet čtenářů historických vědeckých pojednání na poměrně uzavřený okruh specialistů a vzdělaných zájemců, současně se redukoval i společenský dopad historického výzkumu. Historie se definitivně zbavila „dosavadního sevření“ teologie, krásné literatury, filozofie a amatérského zájmu o místní starožitnosti. Zároveň se historici zapojili do politických bojů, například v Prusku Heinrich von Treitschke a Reinhold Koser legitimovali sjednocení Německa shora bez ohledu na vědeckou objektivitu.

Francouzské dějepisceví 19. století reprezentují autoři velkých popisných dějin francouzské revoluce, Adolphe Thiers, François Mignet, kteří se omezovali pouze na politické dějiny a popisovali hlavní události jako důsledek dobrých či špatných činů jedinců. Pronikavý analytik evropské a americké společnosti Alexis de Tocqueville zkoumal jevy v dlouhém časovém období a komparoval vývoj v několika zemích či regionech.

Britská historiografie 19. století se odlišovala od kontinentální plynulým navázáním na díla předchozího století, velkým vlivem romantické literatury, malým významem teoretických úvah a zřetelnou převahou zkoumání vlastního konstitučního a parlamentního vývoje.⁶⁷ Tzv. „**whigovské pojetí historie**“ (též whigovský historický narativ) vykládalo dějiny prostřednictvím činů velkých osobností a vycházelo z víry v historický pokrok. Rakouský ekonom

67 J. Hanuš: Lord, s. 89-90.

Hayek o něm uvedl: „Její příznivý vliv na vytvoření v zásadě liberální atmosféry 19. století je nepochybný... vyšla z módy s ústupem liberalismu... Otázkou zůstává, zda dnes existuje nějaké historické dílo, které by se s nákladem a přímým vlivem mohlo srovnávat, řekněme, s Macaulayho Dějinami Anglie.“⁶⁸ **Liberální historiografie** navazovala na Voltairovo dílo a měla mimořádně velký ohlas mezi širší čtenářskou obcí. Kromě již zmíněné whigovské historiografie ji představují francouzský historik F. Guizot či americký odborník na vznik španělských kolonií William Hickling Prescott, uznávaný za prvního amerického vědeckého historika.

Na konci 19. století se jako samostatný obor vyprofilovaly **kulturní dějiny**. Za jejich prvního klasika považujeme švýcarského historika Jacoba Burckhardta, který v renesanci viděl epochu evropského významu, nikoliv pouze z politického či ekonomického pohledu, ale především z kulturního, uměleckého a společenského.

Klasický historismus byl již na konci 19. století vystaven mohutné kritice, neboť nebyl schopen vysvětlit, jak lze například revoluční otřesy nazírat v rámci kritérií „kontinuity“ a směřování ke svobodě. Hegelovské pojetí dějin odmítal především „prorok moderny“ Friedrich **Nietzsche**, který vyzýval k příklonu k současnosti. Tvrdil, že historie je přebytečná, zbavuje lidi iluzí, a tím i motivace, historie podle něj neměla konzervovat, nýbrž inspirovat. Zásadní kritiku historismu vznesli také Karl Marx a Friedrich Engels. Vypracovali pojetí **historického materialismu** (dialektického materialismu, popř. ekonomického determinismu), podle něhož jsou dějiny výsledkem zákonitého procesu, kde klíčovou roli hraje člověk, práce a přetváření přírodního a sociálního prostředí. Práce neprodukuje jen bohatství, ale především dějiny. Dějiny se rozdělovaly na období jednotlivých socioekonomických formací, které se střídaly díky revolucím. Klasiky tohoto učení srovnal český historik Vítězslav Sommer: „Zatímco Engels měl blíže k akademické historiografii a profiloval se jako autor schopný syntézy a obecnějších historických vyprávění, Marx v sobě nezapřel filozofa, teoretika a především mistrného ironika, jenž dokázal události nedávné minulosti podat v čtivých esejistických textech pohybujících se až v oblasti sžíravé politické satiry.“⁶⁹ Marxisté analyzovali do té doby ignorované společenské skupiny, jako byly chudina a dělnictvo, a zkoumali jejich životní podmínky na základě pramenů, jako byly mzdy, životní náklady, ceny potravin.

Dějepisectví, které založil Ranke, nemohlo vyhovovat potřebám bádání o správním, ekonomickém a sociálním vývoji. Proto se v 19. století pod vlivem německé ekonomie tzv. starší německé historické školy (historické školy ekonomie) konstituovaly **hospodářské a sociální dějiny** jako samostatný obor. Jejich představitelé byli přesvědčeni, že jenom studium empirických dat a induktivní metoda mohou umožnit identifikovat hospodářské procesy a že

68 F. A. von Hayek: Historie, nestránkováno

69 V. Sommer: Marxismus, s. 146–147.

skutečnou podstatu ekonomických jevů lze vysvětlit pouze na základě zkoumání historie. Ve druhé polovině 19. století rozvinula mladší německá historická škola reprezentovaná Gustavem von Schmollerem **dějiny národního hospodářství** (do značné míry synonymní termín s hospodářskými dějinami).

Stoupenci Rankeho genetického pojetí dějin, tzv. **novorankeovci**, odmítali na přelomu 19. a 20. století podřízení historie národním politickým zájmům, například při propagaci německého nacionalismu a tezi o vůdčím poslání Německa v dějinách. Vyzývali k návratu k Rankeho ideálu nestranné a nezaujaté vědy a liberálnímu objektivismu. Právě k tomuto směru s jeho empiricko-kritickými postupy se metodicky hlásil J. Goll, zakladatel české „pozitivistické školy“.

Americká „**new history**“ [nová historie] využívala vědecké metody kritické Rankeho školy, ale podle Svatavy Rakové „tyto nástroje pro ně představovaly pouze základ pro vlastní rozvinutí historie ve smyslu její cílené využitelnosti pro aktuální potřeby společnosti“.⁷⁰ Nejednalo se o systematickou metodologii, spíše o obecnou tendenci, jejíž zastánci jako Frederick Jackson Turner či Charles Austin Beard hledali odpovědi na otázku, co je americká identita, kdo jsou Američané. V době průmyslového rozmachu označil Turner demokratické a egalitářské hodnoty za typicky americké. Představitelé tzv. **historického progresivismu** (pokrokoví historici) vycházejí z politické filozofie prosazující pokrok pomocí reform. Dominovali americké historiografii v první polovině 20. století, mimo jiné vyzývali k přiblížení historie k aplikované sociologii a dějiny chápali jako mezioborovou vědu.

V 90. letech 19. století se proti pozitivismu a historismu postavil německý historik Karl Lamprecht, který byl přesvědčen, že proměňující se svět, mohutný rozmach přírodních věd a industrializace vyvolávají otázky, na které primárně musejí odpovídat kulturní a hospodářské, nikoliv politické dějiny. Vypracoval teorii světových dějin ovlivněnou psychologií národů. Vyvolal tím ostrou diskusi, tzv. **Methodenstreit** [spor o metody, popř. spor o historickou metodu]. Většina německých historiků, především konzervativních novorankeovců, jeho výzvy odmítla. V důsledku porážky ve Velké válce, působení versailleských mírových smluv a zpolitizovaného řešení otázky válečné viny se v meziválečném Německu nadále pěstovalo především národně-politické dějepisectví, zatímco sociální dějiny byly upozaděny.

Velký ohlas vzbudila Lamprechtova kulturně-historická koncepce ve Francii, kde vedle sociologie Émila Durkheima, zásadně ovlivnila vznik **školy Annales** roku 1929 (založen časopis *Annales d'histoire économique et sociale*) Marcem Blochem a Lucienem Febvrem jako alternativní program k dominujícímu historismu a politickým, vojenským a diplomatickým dějinám reprezentovanými především profesory na Sorbonně. Nový směr odmítl rankeovské dějiny, neboť pouze vyprávěly příběh a popisovaly jednu událost za druhou bez hlubší analýzy dobové společnosti. Na místo této „vyprávěcí historie“ se

70 S. Raková: Profesionalizace, s. 179.

historiografie měla zabývat strukturami, zkoumat hospodářské a sociální dějiny, dějiny každodennosti, mentality, ideologie, vliv životního prostředí na člověka a společnost. V rámci mezioborovosti se preferovala spolupráce se sociology a socioekonomickými geografy. Bloch usiloval o hlubší analýzy úlohy strukturálních a sociálních fenoménů na výsledek historických dějů. Při analýze lidové víry v krále divotvůrce aplikoval antropologické a komparativní metody, formuloval nový přístup tzv. dlouhého trvání, totální dějiny a je považován za otce historické antropologie, neboť se věnoval rituálům, mýtům, kolektivnímu chování. Jeho dílo *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo* náleží ke klíčovým knihám historiografie 20. století. Druhý hlavní zakladatel této školy Febvre formoval zejména dějiny mentalit. Jeho cílem bylo kontextualizovat vysokou a populární kulturu pomocí příbuzných věd, jako je sociologie, etnologie, lingvistika a geografie. Toto interdisciplinární rozšíření historické vědy mělo umožnit efektivnější analýzu celých společností (totální dějiny).

Hlavní představitel mladší německé historické školy **Max Weber** studoval společnost jako souhrn autonomních individuí podmíněný sociálními zákonitostmi a zasloužil se o rozmach hospodářských dějin. Současně prosazoval interdisciplinární přístup a stal se otcem zakladatelem sociologie. Jeho teorie moci, byrokracie, jednání a racionalizace mají dodnes velký vliv na humanitní vědy. Mimo jiné publikoval působivé dílo *Protestantská etika a duch kapitalismu*. Druhým otcem-zakladatelem sociologie byl francouzský myslitel Émile Durkheim, který inspirativně ovlivnil náboženské dějiny a vznik školy *Annales*. Oba zastávali opoziční paradigmaty sociálních věd, neboť Webera řadíme mezi metodologické individualisty (povahu a působení sociálních skupin analyzuje jako výslednice motivů a činů jejich individuálních členů), Durkheima naopak mezi metodologické kolektivisty (lidské jednání a preference jsou do té míry podmíněny kolektivem/společností, proto je můžeme analyzovat jen jako hromadné jevy).

První světová válka a vznik komunistického režimu v Rusku ukončily „**století historie**“. V **totalitních** režimech historiografie sloužila propagandě a ospravedlnění zločinných ideologií založených na třídním či rasovém a antisemitském principu. V **sovětské historiografii** nahradil Josif Vissarionovič Stalin marxistické striktní chápání socioekonomických formací jako rozhodujících hybných sil dějin a zásadní odmítání role jedinců, pozitivním hodnocením Ivana Hrozného a Petra Velikého. Sovětská historiografie přešla od teoretizování k prostým popisům dějin dělnického hnutí a dělnické třídy, přičemž se musela striktně držet předepsané ideologie a vize, že dějiny směřují k beztřídnímu komunismu. Přesto se několika intelektuálům, jako byli Michail Michajlovič Bachtin, Aron Jakovlevič Gurevič, Jurij Michajlovič Lotman či Boris Andrejevič Uspenskij, podařilo vytvořit významná díla. V nacistickém Německu se preferovaly tzv. **Volksgeschichte** [dějiny lidu], které nahradily dosavadní orientaci na dějiny státu. Mnoho historiků a historiček odešlo kvůli židovskému původu nebo politickému přesvědčení do

emigrace, ale většina se dokázala s režimem vyrovnat a mnozí přešli i na pozice nacionálněsocialistické vědy, vycházející z ideologie nadřazenosti árijské rasy a antisemitismu.

Marxismus se ve 20. století prosazoval i v západních zemích. Mezi nevlivnější britské marxistické historiky patřili Edward Palmer Thompson, Christopher Hill a Eric J. Hobsbawm. Ve Francii se historický materialismus aplikoval na výzkum francouzské revoluce v dílech Alberta Mathieze, Georgese Lefèbvreho či Alberta Soboula. Jejich výklad buržoazní revoluce zdůraznil zákonitost přechodu mezi feudální a kapitalistickou společností a podtrhl roli třídního boje. S odlišným výkladem přišel později další marxista François Furet, který tvrdil, že revoluce byla akcí elit, nikoliv mas. Jeho výklad francouzské revoluce pak dominoval v 80. letech 20. století. „Mýtus“ o buržoazní revoluci byl upozaděn po pádu komunismu v roce 1989. Například americká historička Lynn Huntová ho odmítla, pokusila se restaurovat politické dějiny a pátrala po identitě revolucionářů. F. Braudel se ke kritice marxismu vyjádřil: „Marxův duch a tajemství jeho dlouhé vlády souvisí s tím, že jako první vytvořil opravdové sociální modely, a to na základě historického dlouhého trvání. Tyto modely však ustrnuly ve své jednoduché formě a dostaly platnost zákonů, automatického výkladu, který je a priori uplatnitelný všude a na všechny společnosti.“⁷¹

Ve 20. století skončilo dominantní postavení klasického historismu a historiografie se snažila o co nejširší metodické i metodologické **propojení s dalšími vědami**. Rok **1945** se stal bodem obratu i pro historiografii. Zatímco německý nacismus byl poražen a odstraněn, sovětský režim triumfoval a vytvořil ze zcela závislých evropských a asijských zemí tzv. východní blok. V něm byla povolena pouze **marxisticko-leninská historiografie**, která v mnoha oblastech měla styčné plochy se školou Annales. Období let 1945–1989 zůstalo pod vlivem konfrontace Západu a Východu (studená válka) a dekolonizace. Šovinistický nacionalismus meziválečné éry byl sice kritizován, ale jednotlivé národní historiografie nadále věnovaly primární pozornost výzkumu „svých“ národních dějin.

Po uskutečnění denacifikace i po roce 1945 dominovala západoněmecké a rakouské historiografii tradičně idealisticko-hermeneutická koncepce historie, teprve od padesátých let 20. století se začaly více přijímat novější koncepce, včetně konceptů M. Webera, a dominantním přístupem se staly sociální dějiny. Velký vliv na poválečnou historiografii měl rakousko-britský filozof Karl Popper, který pojímal vědecké poznání jako obranu otevřeného myšlení a pluralitní společnosti, a zasloužil se o studium totalitarismu.

V 60. letech 20. století způsobila kniha německého historika Fritze Fischera o válečných cílech Německa za první světové války mimořádně důležitou veřejnou debatu tzv. **Fischer-kontroverze** [Fischerův spor]. Autor tvrdil, že Velkou válku primárně vyvolal německý imperialismus a touha stát se

71 F. Braudel: Dlouhé trvání, s. 19.

supervelmocí. Postavil se proti konsensu hlavního proudu historiografie, že všechny evropské velmoci byly víceméně stejně odpovědné za její vypuknutí, ačkoli ji nikdo nechtěl. Spor podnítil intenzivní výzkum sociálních a hospodářských příčin vypuknutí války, analýzu válečné ekonomiky, nacionalismu a rozmach **nových sociálních dějin**. Francouzská verze nových sociálních dějin se v 70. letech 20. století zabývala studiem sociálních skupin, jako byli úředníci, prostitutky, lékaři či dělníci konkrétního kraje.

V této době nastoupila ve Spolkové republice Německo nová generace historiků a historiček, označovaná podle hlavního pracoviště jako tzv. **bielefeldská** škola. Inspirovali se především dílem M. Webera a K. Marxe. Pod vlivem školy Annales a děl E. J. Hobsbawma propojovala sociální dějiny výrazně s ekonomikou, sociologií, psychologíí, kulturní antropologií a post-strukturalistickými filozofickými teoriemi. Vedoucí osobnost Jürgen Kocka zaměřil pozornost na dějiny společnosti, mj. definoval měšťanstvo na základě životního stylu a typické kultury, věnoval se výzkumu zaměstnanců ve velkých firmách. Hans-Ulrich Wehler zkoumal teorii modernizace, americký imperialismus a vydal dějiny německé společnosti, ve kterých se pokusil uplatnit metody totálních dějin.

Po roce 1945 převzali představitelé školy Annales klíčové pozice na francouzských univerzitách, vytvořili skutečnou „školu“ a určovali dominantní směr dějepisectví. Vůdčí osobností této **druhé generace školy Annales** (1945–1968) byl F. Braudel. Historička Martina Grečenková napsala: „Stoupenci tohoto směru hledali odpověď na otázku, jak probíhá především ekonomický vývoj moderního státu, podle jakého rytmu a s jakými výsledky a důsledky pro společnost. Tuto problematiku řešili makroekonomickými a strukturálními přístupy, využíváním kvantitativních metod a statistickým zpracováním rozsáhlého materiálu, který se dal kvantifikovat.“⁷² Představitelé školy Annales byli podle Harriet Swainové přesvědčeni, že „k dějinným změnám mnohem více než jednotliví lidé, skupiny nebo události přispívají zeměpisné a ekonomické faktory a sociální struktura“.⁷³ Braudel učinil ze školy Annales mezinárodní fenomén. Věnoval se historickému času, namísto dílčích problémů zkoumal celé kulturní oblasti a epochy. Jeho analýza oblasti okolo Středozezemního moře za vlády Filipa II. se soustředila na struktury, stabilní vazby mezi fakty a lidským chováním. Menší struktury podle něj vedou ke složitějším strukturám, jako jsou ekonomické a sociální formy. Svou novou metodou, kdy do centra historického zájmu postavil geografickou oblast a dějiny rozlišil podle tří časových rovin, významně ovlivnil vývoj historické vědy. Zda se mu skutečně podařilo napsat globální, nebo totální dějiny Středomoří, se hodnotí různě.

K dalším významným představitelům druhé generace náleželi Pierre Goubert, který využíval farní matriky a udal nový směr výzkumu regionálních

72 M. Grečenková: „Krise“, nestránkováno.

73 H. Swainová (ed.): Velké otázky, s. 227.

dějin orientací na důležitost rodiny, sexuality apod., a Ernest Labrousse, věnující se kvantitativním hospodářským dějinám a sociálním dějinám (důraz na struktury). K této generaci je přiřazován též Georges Duby, který se věnoval středověku a zkoumal společenský, hospodářský vývoj, každodennost, duchovní život i dějiny žen. Jeho klíčová a přelomová kniha *Neděle u Bouvines* vyšla v roce 1973. Historici a historičky této generace empiricky a kvantitativně analyzovali biologické, geografické, klimatické faktory, jako byly sklizně, epidemie, výživa, oblečení, móda, výrobní metody, distribuce zboží. Preferovali kvantitativní metodické přístupy, především tzv. seriální dějiny (*histoire sérielle*), které se ztotožňují s kliemetrií. Výrazně se pěstovaly strukturální dějiny (popř. strukturalismus). Mezi hlavní představitele patřil Claude Lévi-Strauss (strukturální antropologie), který se pokusil o vytvoření syntézy antropologie, politické ekonomie a lingvistiky, což ho odlišovalo od strukturalistického pojetí F. Braudela a jeho „dlouhého trvání“.

Kritici školy Annales odsoudili v 50. letech Braudelovu knihu o Středomoří jako studii bez aktérů, příliš se koncentrující na zeměpisné a hospodářské analýzy a na „typicky bezdějinná“ etnika. Další kritici upozornili, že stoupenci školy zanedbávali úroveň událostí i politických faktorů v „totálních dějinách“, což nebylo podle nich přijatelné, protože nutně vedlo ke zkreslení analýzy sociálně-ekonomické základny. Dále jim bylo vytýkáno, že nevytvořili ohlášené totální dějiny, že zcela opomíjeli a ignorovali politické dějiny, a naopak nadhodnocovali závěry z využití kvantitativních metod, jejichž data týkající se středověku a raného novověku pak vykládali pomocí sociologických idejí 19. a 20. století.

Jiný směr historiografie reprezentovaný především Johanem Huizingem a Norbertem Eliasem se v rámci sociálních dějin v kontextu studia lidského chování a jeho základů zabýval **dějiny (kolektivních) mentalit**. Jeho stoupenci zkoumali strategie daných sociálních skupin, jejich hodnotové systémy a postoje. Primárně využívali prameny typu testamentů a spolupracovali s demografy a statistiky. Výzkum v této oblasti vystřídal v 70. letech dominanci sociálních a hospodářských dějin v rámci školy Annales. Ve Spojených státech se dějiny mentalit úzce propojily s **intelektuální historií** (*intellectual history*).

Po studentské revoluci v roce 1968 se v rámci **třetí generace školy Annales** prosadil na francouzských univerzitách směr „Nouvelle Histoire“ [**nové dějiny**], který se vymezoval vůči „imperialistickým konceptům hospodářských dějin“ a vyzýval v historiografii k přechodu od dějin hmotných faktů k dějinám postojů k životu, „mentalit“, náboženství, lásky, smrti, nemoci, tělesnosti, sexuality atd. Jejich studie úzce souvisejí s kulturními dějinami, dějinami mentalit a reprezentací, přičemž dosavadní prolínání historie se sociologií nahradilo prolínání s historickou antropologií. Největší rozkvět školy Annales je spojen se jmény Emmanuel Leroy Ladurie, André Burguière (historická antropologie na pomezí metod historie, sociologie, etnologie a demografie), Marc Ferro, Jacques Revel, Pierre Nora (paměťové studie). Na dějiny mentalit